

Мектеп
Китапханасы

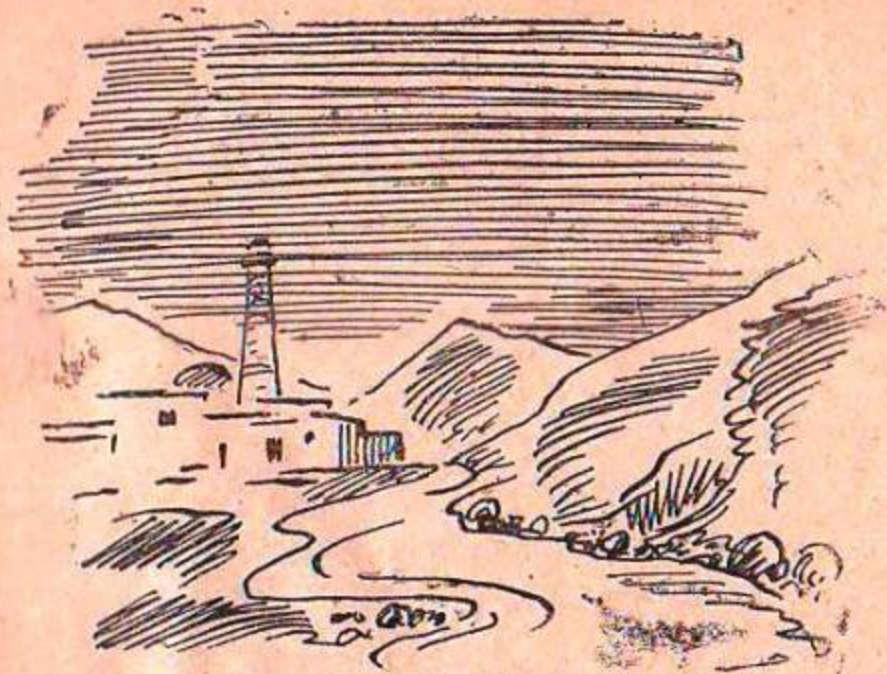
С. АЙНИИ

ЖЕТИМ

суҳар
АҶИ.

САДРИДДИН АЙНИИ

ЖЕТИМ

Повесть

~~ОЛИСАНО 1999~~

НОҚИС
«БИЛИМ»
1990

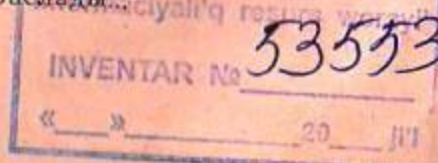
БИРИНШИ БӨЛИМ

I

1921-жылдың февраль айлары еди. Эмиүдәрья бойындағы гия питпеген ушы-қыйыры жоқ тақыр сақралар, жансыз жэзйралар созылып жатыр. Түсликтен хүүлеп аўған шамалы есип тур. Күшли шамал турып, шаң-тозаңлы қуйын қуяш жүзин қара булттай қаппап күндиз болса да, тап бир қараңғы түндей болып қалған шексиз жэзйрадан ҳеш нәрсе көринбей қалды. Еле он еки жасына шықпаған Жетим дүбелей басланыўы менен-ақ хэўизге усатып қазылған төле тэризли қораға байдың қойларын киргизип, кирер аўызда өзи гүзетип турды. Бала көзи хэм аўзын шаң-қумнан сақлаў ушын қоллары менен көзин басып, бүкке түсип жатты.

Шамал — тынбастан-ақ қар аралас жаўын жаўа баслады. Баланың алба-дулба жуқа үсти-басынан жаўын тамшылары өтип денесине биздей қадалды. Бала бул азапқа шыдай алмай, басын көтерип тикейип отырды. Жаўын жаўып дүбелей басылған далаңлықтың бир шетинен қой-ешки өрислери, қара мал падалары хэм жылқы үйри көринди. Хайўанлар арқадан қублаға — Эмиүдәрья бойына қарай ентелесип киятыр.

Қорадағы қойлар киятырған маллардың сыртылдысын еситип сетем алды. Бала қорықты, оның суўықтан ашыған денеси қорқыныштан қалтырай берди. Ол егер маған тапсырылған қойлар боранға ушырап, қашып киятырған мына қойларға қосылып кете қойса хожайын мени өлтиреди гой деп ойлады. Бала қораның есигине шат-шабыр хэм ергенек басып беккемлеп бекитти де қайқы таяғын қолына алып, қораның этирапын қорғышлай баслады.

А 4803540201—004 247—90
М—357 (04)—90

ISBN 5—8272—0670—9

© «Қарақалпақстан» баспасы 1984

© «Вилем» баспасы 1990

Қашып киятырған хайуанлар қораның екі жағынан өтті. Үркіп, қорадан ырғып шықпақшы болған қойларды бала таяқ пенен урып қайтарды. Қой хәм маллар сүриуи өтип кеткеннен соң, изинен жигирма бес-отыз шамалы атлы көринди. Қораның қасына келген атлылардың биреуи атынан ырғып түсіп, қораның аузындағы ергенек пенен шат-шабырды бир қапталға зыңғытып, қойлардың шығып кетиуине жол ашты. Буны көрген бала:

— Хаў, ағай, не қылып атырсыз, қойларымды неге дағытып атырсыз? Егер усы қойлардың биреуи жоғалса, бай мени өлтиреди ғой, — деди.

— Мәртебели тақсыр большевиклерден қашып дәрьяның аржағына өтип кетти. Байлар да үйлеріндеги тири хәм өли дүньяларын алып, сол кисиниң изинше дәрьядан өтті. Бизлер жайлаудағы қалған малларды жыйнап жүрипиз, сениң қойларыңды да басқа маллар қатарында дәрьядан өткиземиз. Сен неге қорқасан?

Қойлар қорадан шығып басқа малларға араласып кеткенде, жақағы адам атына минип маллардың изинен жолға түсти.

— Анамның ауҳалы қалай екен? Уай, анажаным! Ол байдың үйінде еди-аў. Хәзир қай жерлерде қалды екен, апа жаным-аў деп бала жылай баслады.

— Анаң да дәрьядан өтип кетти, — деди баланың қасына жақын келген басқа бир атлы.

Бала бул атлыны таныды. Ол хожайынның қайниси Шақул еди. Бала анасының да дәрьядан өтип кеткенине гуманланбады. Ол анасына жетип алыў нийетинде малларды дәрья бойына қарай айдап баратырған кисилердин изинен жығыла сүрине жолға түс

II

Әмиўдәрья бойындағы ауыллардың биринде Ийшанқул деген бир бай бар еди. Ол күтә мол жер-суўға ийе болып, дийханшылығында күтә көп жетим, батрақларды ислетсе де, байлығының басым көпшилигин шаруашылық қурайтуғын еди.

Байдың жетимлери арасында Мурат деген бир кисн бар еди. Ол шопан еди. Жасы қырыққа шамаласқан болса да еле үйленбеген, дурысырағын айтқанда үй-

ла...
отырды

лене алмаған, үйлениуи ушын сарп етилетуғын қәрежетти таба алмаған, еди. Жигирма бес жылдан бері байдың есигинде ислеп киятырса да хызмет қақысынан ҳеш нәрсе арттыра алмады. Хәр жылы бай төрепинен берилетуғын жал қақысы болса нағашешеси Патиймабийби менен әкеси өлгеннен соң кемпирдин қолына қарап қалған оның ақлығы Сараның күнделикли аұқатына гә жетсе, гә жетпейтуғын еди. Пәтиймабийби де ақлығы Мураттың бул жақсылықларын ақыбетсиз қалдырмады: ақлығы Сараны қалың мал берип сатып алмақшы болған байларға бермей, бир кесе суу менен Муратқа некелеп берди де, оны күш күйеу етип алды.

Мурат үйленгеннен кейин ара-тура үйине келип түнеп, күн шықпастан бурын турып хожайынның хызметине кететуғын еди...

Мурат үйленгеннен кейин бир жылға толмай-ақ Патиймабийби қазаланды. Мурат нағашешесиниң өлген хабарын дүзде байдың қойларын бағып жүргенде еситти. Бирақ ол азаға дәрхал кете алмады. Нағашешесиниң өлген хабарын айтып келген кисиден бул хабарды хожайынға да жеткизиуді хәм оннан қойларға қарап турууы ушын жайлауға адам жибериуді өтиниш етти. Бирақ кешке шекем ҳеш ким келмеді. Мурат илажсыздан қойларды байдың үйине қарай айдап, күн батпастан бурын, яғный күндеги уақтынан бир саат ертерек қайтып келди.

— Неге қойларды буншама ерте алып қайттың? — деди хәулиден намазлыгер намазын оқыу ушын мешитке өтип баратырған Ийшанқул бай.

— Нағашешемниң дүньядан өткенлигин сизге айтпады ма? — деп сорады Мурат.

— Айтты. Ал не болып қалыпты, бир кемпир өлди деп сенің тез барғаның менен ол тирилеме?.. оның өлгени ушын қойларымды да аш қалдырып өлтирмекшимсең? — деди бай гәзепленип.

— Хәр бир қойым сенің он кемпириннен зыят маған, — деди бай сөзин жалғап.

Мурат байдың бул гәплерине ҳеш нәрсе демеди. Бирақ қойларын қораға киргизип атырып:

— Қойларың ғой былай тұрсын, саған усаған жүз байды өлген нағашешемниң бир тал шашына алмайман, — деп гүбирленип қойды.

Қойларды қораға қамап болғаннан соң Мурат күни

кеште байдың үйинен ишетуғын жарма-жауғанын да ишпеди. Нағашешесиниң аұылына қарап жууырды.

Патиймабийбини жерлеп, жетисин берип, Мурат бул ауылдан биротала көшпекши болады, себеби жас хаялын алыстағы аұылда қалдырып, өзи хожайынның үйине кетиуге мейли шаппады. Хаялынан кеули тоқ болса да саяқ-сандырақлардан қорқатуғын еди. Соныықтан нағашешесинен қалған ески паласларды жыйнастырып, хаялы менен байдың аұылына көшип келди хәм аұыл шетиндеги ийесиз қалған бир қарабаханың майда-шүйде ылай сыбауын оңғарып, усы жерге жайласты, сөйтип бурынғыша бай хызметин ислеп жүре берди.

* * *

Бай жетимниң жас келиншегин көриу нийетинде бир күни Муратқа:

— Хаялың мениң келиним болып есапланады, ертең алып кел, қонақ асын берип мийман етейин, — деди.

Мурат келеси күни хаялын хожайынның үйинде қалдырып қойларды өриске айдап кетти.

Байдың хаяллары Сараны үйге ертип келип, оған зияпат берди. Бул үй байдың тоқалыники болса да, үй ийесинен гөре байдың бәйбишеси мийманға көбирек иззет-икрам көрсетиуге тырысты. Ол ең жақсы хәм иштейли тағамларды мийманның алдына ысырып қойып, жеуге ишарат етти, майды гөш бөлеклерин отырдыратады, жиликти нанның үстине шағып алдына тастап, сууып қалған чайды есик бетке серпип ысырып қойып мийманға усынады.

Бирақ бәйбишениң көрсетип отырған бул хошаметинен, иззет-икрамынан Сара өзін жоғалтып алмады, үлкенлерге тән салмақлылық пенен тап бир байдың жаңа түсирген келининдей болып төмен қарап отырды. Бирақ соған қарамастан жаңа түскен келинлерге усап үй ийеси алдында өзін пәс тутпады, оларға хәдегеннен орнынан турып сәлем қыла бермеді. Ол аұқатты дым аз жеди. Хожайынның хаялы узақтан гөшти әдеп пенен алып, басын ийзеп, миннетдарлық билдирсе де оны жеместен нанның үстине қойды, шағылып қойылған жиликке болса сирә қолын да урмады.

Хожайынның хаялы сууып қалған чайды бир неше мәртебе жаңалап узақтан болса да Сара кесаларға бир рет те ернин тийгизбеди, тек кесадағы сууық суудан бир-еки жутым ғана урлады.

Дәстүрғанға пәтия оқылып атырғанда:

— Хәмдәм! Хәмдәм! — деген дауыс еситилди.

Бул Ийшанқұлбайдың дауысы еди. Хаяллары Сараны мийман етип күтип атырғанда бай бәйбишесинин үйинде баласы менен аұқат жеп атыр еди.

Бәйбише байдың дауысын еситиуден:

— Ләббәй, мине хәзир! — деп орнынан ырғып турып күйеуи бетке жууырды.

Китап оқыушы: «байдың бәйбишесинин аты Хәмдәм екен, соның ушын ол бул сөзди еситиуден жууырып шығып кетти» деп ойлауы итимал. Жоқ, оның аты Хәмдәм емес. Ол уақытларда хаялларды хеш ким, хәтте ери де өз аты менен шақырмайтуғын еди. Олар хаялдың дийдарын таса тутқандай, атын да таса тутуу лазым деп есаплайтуғын, атын айтып шақырса жат кисинин еситип қойуы итимал деп ықтыятлы болатуғын еди. Дийуал өжирелерди де хаялға жат деп есаплап үй ишинде де хаялларын өз аты менен шақырмайтуғын еди.

Нашар адамның аты өмир бойынша тек еки мәртебе ғана тилге алынатуғын еди: биринши мәртебе күйеуге узатылып атырғанында — неке қыйуу ақшамында; екннши мәртебе — ол өлгенінде оның гүналарын садақа беделеине сатыу пайытында тилге алынатуғын еди.

Байдың бәйбишесинен тууылған баласының аты Хәмдам, ол нәресте уағында өлип кеткен болса да бай бәйбишесин усы ат пенен шақыратуғын еди. Тоқалына үйленгеннен кейин оны бәйбишесинен парықлау ушын «Хәмдамша» деп атайтуғын болды. Тоқалынан бир ул көрип оған Истам деп ат қойғаннан кейин тоқалын «Истам» деп шақыратуғын болды.

Қолына бир бөлек набат услап күйеуинин қасына келген «Хәмдам» — бәйбише набатты чайнекке салып атырып Сараға:

— Қайнағаныз елеге шекем набатынан хеш қайсымызға мирәт етпеген еди, мынау бир бөлек набатты: «Келинге набатлы чай етип бер, оннан соң дийдарласуу ушын алып кел» деп атыр, — деди.

Сара бул «мәрхамат» қа жууап қайтармады, оның жүзінде де хеш өзгерис сезилмеди. Бирақ байдың тоқалының түри өзгерип кетти, өз күндесине көз астынан оқырайып қарады. Бәйбише күндесинин түри-түснндеги өзгеристиң мәнисин пәмлеген болса да өзин надалыққа салып, набатлы чайды қайта-қайта қайтарып, еки кесаға қуйды да биреуин Сараға узатты, екнншин күндесинин алдына қойды.

— Мен набатлы шай ишпеймен, — деди тоқал қызыңқырап, — келинге бере бер! Набатты қайнағасы бул киснге жиберген.

— Сиз ишпейтуғын болсаңыз, онда мен ише қояйын, — деп бәйбише күндесинин алдынан кесаны алды.

— Қайнағасы келинге жиберген болса да «шалының арқасынан шигин суу ишеди» деген гәп бар, — деп қойды.

— Мен сизге усаған шигин емеспен, қырмызы шалыдай жайылып өсип атырман, — деди тоқал. Ол артына бурылып, дийуалға илдириули турған айнаға қарап өз келбетин көрди де тағы бурылып, көзинин астынан Сараға қарады. Сара оған өзнен гөре жасырақ хәм сулууырақ көринди ме, әйтеуір, ол муқайды. Көзлерин жерге тикти хәм қайғылы пишинде гилемди шуқылай баслады.

— Абайла, жайыла-жайыла жарбыйып кетпе, — деди бәйбише күндесинин қаналығынан зауықланып.

Бул еки күндестиң салғыласқан жәнжели жағаласууға барып жетиуи де итимал еди. Бирақ байдың:

— Хәмдам! Келинди тезирек әкел! — деген дауысы бул жәнжелдин алдын алды.

— Мине хәзир! — деп орнынан турған бәйбише Сараның алдына қойылған набатлы чайды да бир сиңмирип болып:

— Тур келин қайнағанызды күттирип қоймайық, — деп Сараның қолынан услап орнынан зорға турғызды, сүйреп баратырғандай етип, күйеуи бетке ертип кетти.

«Меннен өш алмақшы», — деди тоқал ишинен, олар үйден шығып кеткеннен кейин, орнынан турып айнаның алдына барды да бет-әпшерин, қасы-көзин нәзерден өткизип, «жоқ, нийетин орынлай алмайды» деп өзине-өзи тәселле берген болды.

— Апа! Жеңгей ағам бетке кетти, — деп Истамның

үйге кирип келиўи оның бул аўхалын өзгертти. Ол Истамға қарап:

— Ол жеңген емес, ол да саған апа болады, — деди.

— Ол жаман екен, мени сүймеді, — деди Истам кеўилсиз түрде.

Хаял баласының Сараны «жаман» дегеннен бирақ тәселле тауып, набат чайлы чайниктин қасында отырып, Истамды қушақлап, еркелетип, сүйип атырғанда «Мен ең сүйикли хаялы болсам, улым әдиўли перзенті қаншама нәпсиқаў хәм қаншама ышқыпаз болса да бетимизге келмес, бир гедей қызы ушын бизден кешпес» деген пикир қыялынан өтті.

Ол усы тәризде өзине өзи тәселле берип, бирақ ашылысты да қалған набатлы чайды еки кесаға қуйып, биреўин өзи алды, екіншисин Истамға усынды...

* * *

Бәйбише Сараны байдың үстине алып кирип:

— Қайнағаңызға сәлем берің! — деди.

Сара бетин жеңи менен бастырып, басын ийип қыймылдатыўы менен оған сәлем берген болды.

Бай Сараға күле шырай менен қарап:

— Отырың келин! — деди.

Сара болса қыбыр етпестен тура берди, бирақ байдың хаялы оның еңсесинен басып отырыўға мәжбүр қылды.

Байдың бәйбишеси Сараны отырғызып атырып, өзи кейин шегинди де мүмкиншилгинше байдан узағырақта шеп дизесин оң дизесиниң үстине қойып, оң қолы менен маңлайын сүйеп дийўал тәрәпке қырыңлаңқырап отырды.

Бай қаншелли дыққат пенен қараса да Сараның түрин жақсы көре алмады, өйткени бетиниң бир алмасы дийўалға бурылған, ал екіншиси болса маңлайына сүйелген қолының кең жеңлері тасалап тур еди.

Бай қасында отырған үш жасар Истамды орнынан турғызып:

— Жеңгенниң алдына бар, сени сүйеди, — деп оны Сара бетке жиберди.

Бала уялып тартынып Сараның қасына барды, бирақ Сара оны хош кеўиллик пенен қарсы алмады, баланы қушағына тартпады, хәтте оған қарамады да.

Бала болса әкеси бетке қарап аңырайып турып қалды. Бул кейпи менен ол тап бир: «енди не қылайын?», — деп сорағандай болды.

— Апаңның алдына бар, сени сол сүйеди, — деди әкеси. Бала жуўырыўы менен үйден шығып кетти.

Бай көпшик үстиндеги төрт бүкленген әнар гүлли орамалды алып, Сараға узатты:

— Мә, мына орамалды ал, қызым, бул меннен саған көримлик, — деди.

Сара байдың бул гәпин еситпегендей болып, үндемей отыра берди.

Бай отырған орнында дизесине қонып, геўдесин Сара бетке ярым бурған жағдайда алдына умтылды да орамал услаған қолын оған жақынластырып, екінши мәртебе усынды:

— Мә, қызым, мына орамалды ал, көримлигинди ал!

Бул сапары Сара бир нәрседен сескенген кисидей бир шекесин дийўалға бурынғыдан да бетер жақынластырып дийўалға тығылып жеңиниң астынан көзлерин алартып байға қадалды.

Ол тап бир шағалды көрген тауықтай хәрекетсиз отыр еди.

Бул жағдайдан хайран болған бай не қыларын билмеді: егер ол Сараға тағы да жақынласып, орамалды қолына мәжбүрлеп услатса, оны қашып шығып кете ме деп қорықты; ал бурынғысындай отырып алып, сөзинен қайтайын десе, ар көрди, өйткени «мирәтниниң» жетимниң хаялы болған бул гедей қыз тәрәпинен сындырылыўын өзин кемситиў деп есаплады.

Бирақ бәйбише байды бул аўыр аўхалдан қутқарды: ол Сараның ишпеге-жемеге жанын қоймай орнынан турғызды:

— Барып орамалды өз қолың менен алып, бай қайнағаңа қуллық ет. Оны үйине алып кетип, болажақ перзентің ушын сақлап қой. Мениң балам да бай қайнағадай дәўлетли болсын деп, нийет қыл — деди.

Сара уялып-қызарып барып, байдың қолынан орамалды алды да қайтып отырмай, үйден шықты хәм әуели мийман болып отырған үйине қарай кетти.

Бай дәслеп Сараны жақсылап көре алмаған болса да орамалды қолынан алған гезде оған қарыйдарларша қарап қалды: оның қап-қара қаслары менен көз-

лери, ушлары майысқан кирпиклери, майдалап өрилген узун кара шашлары хэм алмадай қызыл жүзлери байды хайран қалдырды. Сара гөне липаслар ишинде байдың көзине қум топырақ арасында қалған бир бөлек алтын киби қубылып жарқырағандай болды. Оның нурлы жүзи басына жамылған орамалы астына и булттың арасынан ярымы көринип турған он төрт күнлик айға усап кара қаслары астындағы ойнақшыған көзлери таң жұлдызы янлы қараған көзди қамастырап еди.

* * *

Зияпат болған күннен баслап бай Сараны қолға киргизиў жолына түсти. Бул мақсетке ол хаяллары арасындағы қарама-қарсылықтан пайдаланбақшы болды. Тоқалына үйленгеннен кейин бәйбишеси оның пәзеринен шетте қалған, тоқалы болса өзиниң жаслығы менен шырайлылығынан пайдаланып, күйеуи арқалы күндесине азап бергизетуғын, оны қорлайтуғын еди. Өз-ара жәнжеллескенде бәйбише күндесинен қалыспаса да бай алдында өз сөзин өткере алмайтуғын, хәр бир жәнжелден кейин бай тоқалын жақлап, бәйбишесине кейийтуғын, базда уратуғын да еди.

Енди бәйбишесиниң күндесинен өш алатуғын пайыты жеткен. Оның өзи женгешилик етип, байды тағы бир жас хаялға үйлендирип, күндесин азапқа гириптар қылып, өзи өртенип киятырған қызғаныш отында душпанының да күйгенин көриўди арман ететуғын еди.

Сара хэм байдың Сараға болған ықласы бәйбишеге жүдә қайым түсти. Ол байдың иплас нийетин иске асырыўда дәлдәлшы болыўды бай алдында тақыыйқ өз мойнына алып иске шынтлап киристи; зияпат күни Сараның қолына орамалды услатыўда дәслепки хызметин көрсетти. Соннан соң күйеуи менен гәпти бир жерге қойып, Сараны дузаққа илндириў жолына түсти.

Ол хәр күни Сараны шақырып келип, үй жұмысларына жәрдемлесиўди өтинетуғын, ис ұақтында яки чай ишип отырғанда пайытын тауып, байды тәриплейтуғын еди; оның «хақ» жүреклилиги, қыз-келишеклерди жақсы көриўи, әсресе Сараға болған «аталық» меҳир-муҳаббаты хәққында сөз қозғайтуғын еди. Әси-

ресе, ол Сараны байдан уялмаўға хэм оннан қашпаўға үгитлеп, байдың гәпине тартынбай, уялып отырмастап жуўап бериў хәққында «нәсият» ететуғын еди. Бир күни усындай «нәсиятлардан» кейин:

— Егер байдың саған басқа бир жаман нийети болса, үйимизге келиўине жол берер ме едим, қайсы қатын ериниң басқа қатынлар менен байланыс жасаўына жол қояды, мен де жол қоймайман, — деди.

Бәйбишеси астыртын таярлап атырған әне усы нәрсеге сүйенип, бай Сараға «дослық» хэм «меҳрибанлық» пенен қатнас жасады; гейде оған сөз салып, буны хәзил хэм шоқ минезлиликке жорыйтуғын еди.

Сара болса байға болған қатнасын хасла өзгертпеди, оның гәплерин мұдамы шоршынып хэм гәзепленип тыңлады, сораўларына «аўа» я «жақ» деп қысқа жуўап қайтарады. Оның хеш бетине қарамастан, дәлбек сөзлерин еситпегенсип жүре берди.

Сара бәйбишениң гәплерине исенип, бай хәққындағы бираз гүдиклерден қутылмақшы болса да байдың тоқалының көз қарасы оның гүманын тағы да күшейтетуғын еди. Ол бәрхәма Сараны шағып сөйлейтуғын, байдың үйине келип-кетиўин жақтырмайтуғын хэм гейде ашықтан-ашық оған кейийтуғын еди. Қысқасы, байдың тоқалы Сараға тап күндесиндей қатнас жасайтуғын еди.

Бай Сараға бир қанша ұақыт астарлы гәплер айттып жүрип, бир күни оның алдында кеўлиндеги мүддәсин ашықтан-ашық айтпақшы болды: Сара бир сапары байдың үйинен шығып, өз үйине қайтып баратырғанында еки жайдың аралығындағы дәлизде оған бай ушырасып бир қолы менен Сараның билегинен услады да екинши қолы менен оның бармағына гүмис жүзик кийгизбекши болды.

Сара қолын жулып алып, гәзеп пенен:

— Бул исидиз уят сизге, уялын! — деди.

Бул гәплерди Сараның бәлент даўыс пенен айтқанлығы соншелли, байдың бәйбишеси өзин еситпегенликке салса да үйде отырған тоқалы еситип:

— Не гәп, не гәп? — деп дәлизде жуўырып шықты.

Бирақ ол жетип келемен дегенше Сара дәлизден шығып кеткен еди.

Ерли-зайыпшылар жағаласып қалды.

Сара үйине барып байдың «көримлик» деп берген,

еле басына тартпаған орамалын қойған жеринен әкелі байдың дәруазасына киретуғын жолдан шарбағына зырғытып таслап кетті. Соннан соң ол байдикине ізеп баспады.

III

Сара байдикинен пүткіллей өкше көтерген болса да бай оннан үмитін үзбеді. Енди ол Сараны пүткіллей қолға алыу жолын қарастырды. Хәтте бул мақсетке ерисиуі үшін ол Муратты арадан алыслатыуды да ойлап қойды. Бирақ Муратты арадан алыслатыуы үшін оны иренжитпей, кеулин көтерип жақсы мәміледі оны көндириуі керек еді.

Сол күни кеш болып, Мурат қойларын жайлаудан алып келгеннен соң бай оны мийманханаға шақырып, өзи менен Сара арасында жүзеге келген ұақыяны төмендегіше баян етті:

— Мен хаялыңды өз қызым хәм келинимдей көрип, аталарша мәмле жасайтуғын едим. Бүгин бир гүмис жүзикти ата естелиги деп бермекши болсам, ол әлле бир нәрселерди ойлап, маған қатты гәп айтты, жеңгелериниң алдында мени шерменде қылды...

Бул гәп Муратты ойландырып таслады. Бай Муратты хәр түрли қыяллардан аласлау мақсетинде гәпин дауам етті:

— Саған бул ұақыяны Сара өзиниң түсинигиндей етип айтса, маған бийхууда өкпелеп жүрмесин деп, гәптиң ырасын айттым. Оған айтып қой, буннан кейин мениң үйиме келмесин.

Байдың соңғы сөзинен Мурат: «бай мени жумыстан қууып жиберетуғын болса керек», деген пикирге келип, ууайымлап отырғандай көринди, бай болса оның кеулин алмақшы болып:

— Бул гәпиме қарап, бай атам Сарадан өзимнен иренжити деп ойлама. Барыс-келести тоқтатқандағы мақсет-қатынлар арасындағы пайда болған гәп-сөзлерди басыудан ибарат. Мен, «ол балалық еткенди дә» деп кеулиме алмадым. Буннан кейин де сизлерден жақсылығымды аямайман. Бурын қара басың еди», буған мал менен пул дәркар емес деп, дурысырақ жәрдем бермейтуғын едим, енди үйленип және бир адам-

ның напақасы мойнына түсти, мен де соған қарап ис тутаман, — деди де тым-тырыс болды.

Мурат «бай гәпин теуисти» деп ойлап орнынан турмақшы болып еди, бай қайтадан гәп баслап оны отырыуға мәжбүр қылды.

— Еситиуиме қарағанда, — деди бай, — жақынды перзент көретуғын қусайсызлар. Мен бул гәпти еситкеннен кейин, бир сүтли ешкини болажақ перзентіне атап қойыппан, әне усы ешкини саған тапсыраман, үйиңе апарып байлап қоясаң аналы-балалы екеуи сауып ишеди. Жақсылықларымды Сара билмесе бир қудай билердә...

— Мейли, деди бай, — бираз үнсиз отырғаннан соң енди үйиңе барып жазылысып дем ал, Сараға түсиндир...

Мурат мың түрли қыял менен хәм гүдиклер менен үйиңе қайтты.

Байдың бузық нийетин Мурат түсинген еди.

Мурат өз хаялына қол салған адамның дәрғайында буннан былай хызмет етпесликке бел байлаған болса да, бул пикирин тез арада иске асыра алмады, иске асыра алмас та еди. Байдың үйинен кетпестен бурын бир жумыс тауып алыу лазым, ал ауыл байлары Ишанқулды хұрмет етип, оның жумысын таслап кеткен адамды жумысқа алмайтуғын еді; ауыл кәмбағаллары болса өзлери биреулердиң хызметин ислеп күн кешириуге мәжбүр. Алыстағы ауылларға жумыс ізлеп барыуды Мурат қолай көрмеді. Себеби хаялын қалдырып өзге ауылға жумыс хәм жай ізлеп бара алмайтуғын еди. Бирақ ауылдың ең үлкен байы оның хаялына көз алартқан бир ұақытта, бай хызметин таслап кетип хаялын үйде жалғыз қалдыруы тағы да қауипли. Байдың «мен сениң хаялыңа жаман көз-қарас пенен қарамайман, оны өз қызым хәм келинимдей көремен», деген гәпине инанғандай болып өзін наданлыққа салып жүре бергени абзальырақ болды, қолайлы жай табылғаннан соң бул жерден қутылуы аңсат.

Усындай ойлар менен Мурат «Балта түскенше жанғырық дем алады», деп байдың дәрғайында жүре берди...

Жүзик ұақыясынан төрт-бес ай өткен соң Сара ұлы болды. Нәрестениң дүньяға келиуін ата-анаға бир

Әлем шадлық бағышлады. Соның үшін оған «Шады» деген ат қойды.

Гумшадай бөбектің анасы болыу, хәмледарлық уақтындағы көрген азабы, әсиресе туңғыш рет көз жарыу деген қорқыныш. Ийшанқұлбайдың бетсізлерші мүнәсийбетін Сараға ұмыттыра баспаған еді. Әсиресе ұсы ұақыядан кейін бай Сараны тилине де баспай, бірақ затлай жәрдемін азайтпай, Муратқа деген мүнәсийбетін барған сайын жақсылап атырғаны сол кеуілсіз ұақыяны Сараның да, Мураттың да ядынан шығара баслады. Екеуінде байдың бул хәрекетін «шайтанның азғырыуынан деп ойлап, енди ол тәубеге келген, деп гүман етті.

Бай Мураттың перзентли болғанын еситип, оның үйіне жақында ылақлаған сүтлі ешки берип жиберди. Байдың нийети дүзиуленгеніне Мураттың исенімі және де артты.

Дәстүрге мууалық байдың үлкен хаялы бөпені көриуі бәнелеп Сараның үйіне келди. Ол жаңа тууылған балаға нит көйлек (бөз көйлек) әкеліп, нәрестеге ұзақ өмир хәм бақ-дәулет, Сараға сау-саламатлық тилеп шығып кетти. Лекин бул келгенінде байдан да, оның «жақсылығы» хәм «мийрим-шәпәтинен» де ауыз ашпады (ләм-мим демеди). Ол өзін Сараға байды тәриплеген сөзлеринен қысынған хәм бай оны шайтанның азғырыуы менен Сараның алдында уятқа қалдырған сыяқлы етип услады. Бәйбишениң «наданларша» хәрекеті байды «шайтан» азғырғанына Сарада исенім пайда етип оны байды кешириуіге ийтермеледи. Сара үйінде босанғанлықтан дәрмансызланып, ауыр күнлерди бастан кеширгеннен кейін тез арада белі бекип кетти: иштейи ашылды, ишкен-жегени бойына тарап, сүтке айланып атырғандай еди. Жанынан да артық улы сүтине тойып, өзинің де хәлсізленген денесі толысып, күшине күш қосылып атыр еди.

Ол хәр күні бөпесін таза хәм ашық ҳауада көтерип жүретуғын еди. Бөбек далалардағы лалаларды, егислик әтираптағы көк шалған шөплерди көрип, кеуілленетуғын, олардың жақынласқанлығын сезген, шымшық пенен гүбелеклер шөплердің арасынан пәр-уаз етип ушып кететуғын еди. Шады да анасының тап бир олардың изинен ушатуғындай жәулаң урады.

Гүллер, лалалар, көк шалғын шөплер хәм қуслар

жаңа тууылған балаға қаншелли зауық беретуғынын биліу қыйын; ол ләблерін шала ашылған гумшадай ишып күлетуғын еди.

Меҳрибан анасы Сара, жаннан шийрин перзентине ишқы кетип, пал-қаймақты симиргендей оның бетине хәм пешанасынан сүйетуғын, бас бармағы менен бөбектің еки езиуінен әсте ақырын қысып оны күлдиретуғын еди.

Сара усындай қууанышлы уақтында баласына хәтте қосық шығарды:

Шады жаным,
Меҳрибаным,
Дәрт көрместен өс,
Шады жаным!
Дала өсип тур,
Жеміс өсип тур,
Гүлдей күлип тур,
Шады жаным,
Бәхәр жамалың,
Жан дегендей жәхән,
Сен менің жаным,
Шады жаным

Шады біраз үлкейип, аяқ-қолларын еркин хәрекетке келтире алатуғын болғанда Сараның шадлығы тағы да артты. Гейде Сара аяқларын көк шөптің үстине көсип, баласын дизелеринің арасында өзине қаратып отырғызатуғын еди. Әне усындай пайытларда ол көбинесе қосық шығаруға кирседи. Сара балаларға тән ырғақ пенен сөзлерін дәсте-дәсте хәм нақма-нақ етип:

Шады жаным
Меҳрибаным
Дәрт көрместен өс,
Шады жаным!

дегенінде, Шады басын шулғып, қолы хәм барлық тула бедени менен қосыққа қосылып отырғандай болады, тап бир қол шаппатлайтуғындай пәнжелерін жаздырып қолларын жоқары көтереди, бармақларын қосық намасына қосып хәрекет етиреді, басын да қолының хәрекеті менен қосықтың дауысына сәйкес ырғайды: ус дауысқа қосып, тап бир орнынан турып

аяқ ойынға түсетуғындай талпынып-талпынып қоятуғын еди.

Шадының усы тақылеттеги ойыны менен шады-қоррамлығы Сараға қат-қабат зауық-шәукет бағышлады, ол тағы да қосық шығара баслайды:

Қара көзин қап-қара тап,
Анаң сеннен көрместен дағ,
Жақтыртасан гүлбағымды,
Көзим, өзин, өзин шырақ!

Сара қосық айтқанда Шады да бираз илхамланып, қосыққа қулақ салады, қосықтың ырғағына ылайықлап, өз хәрекетін өзгертеди.

Әне усындай балаларға тән ұақты хошлықтан соң Сара мудары күтә шеберлік пенен балаларға тапмына хош кеуилли қосықты «Рези уфар» аяқ ойының намасына салып айтады:

Мә диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!
Гүлим дүрлер жамалың!
Жамалыңда камалың!
Кем болмасын ығбалың,
Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!
Хош ийсиң — гүл бәхәр!
Жүзиң мысалы әнар,
Буйра шашлар сенде бар!
Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!
Жарқын жүзиң солмасың!
Жүректе ғам болмасың!
Душпанларың онбасың!
Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!

Сара бул қосықты айтқаннан соң Шады да тула-беденін қыймылдатып өз орнында қуйындай болып тез тыпыршылайтуғын еди. Бундай пайытларда ол тек қол хәм басларын ғана емес, тамамы арзасын: қасы-көзлерин, тамырларын, булшық етлерин бир қәлипте қыймылдататуғын еди.

Сараның зауықлы шәукеті есапсыз артады. Орнынан турып улын қолына алып ойнатады, шалқасынан хауаға атып, тағы қайтадан епшиллик пенен қақшып алғаннан кейин аяқ-қолы, беті, басы, қасы-көзлеринен тойла-тойып сүйетуғын еди.

Шады да анасының бул хош кеуиллигинен зауықланғандай шақалақлап күлип, тили шықпаған болса да өз мақсетлерин анасына түсіндірмекшидей «гәнгүи» стетуғын хәм таңлай-тилинен сес шығаратуғын еди.

Сара да жүрегін елжирететуғын перзентиниң ләблерин бармақларының ушы менен әсте-ақырын басып, оның гәплерине жууап қайтарады. Бул хауазлардың мәніси бизге түсиникли болмаса да тили шықпаған Шадыға мәлим еди. Соның ушын да ол, анасы әне усындай сес шығарған ұақытта қулақ салып туратуғын, ол тыңған гезде тағы күлетуғын, меҳрибан анасынан кеули шад екенлигин оған түсіндіретуғын еди.

Ешки-ылақлар да Сара менен Шадыға үлкен бир ермек болды: улы уйықлаған пайытларда Сара егисликлерден, салма бойларынан хәр қыйлы таза отшөплерди жулып әкелип, ешкиге беретуғын, ешки болса барған сайын семирп, сүтин молайтатуғын еди.

Сара Шадыны көтерип ешкиниң алдына алып барғанында ешкини, әсиресе, ылақты көрген бала шексиз шадланады. Ылақ секирип-секирип хәр тәрепке шапқылайтуғын тандыр үстине ырғып шығып тағы жерге секиретуғын, алдыңғы аяқларын көтерип адамға усап тикленетуғын, хәтте терекке өрмелемекши болып, оған тырмасатуғын еди. Мураттың жарытыўсыз, пәскелтек қарабақанасының дийўалы ылақтың ойнауы ушын тартылып қойылған дәрўазадай еди: ол бир секиргенде дийўалдың үстине шығып, шәпик дәрўазшыдай болып жуўырады, базда усы тезликте кейин шегинетуғын еди.

Көше беттеги туттың үстине асырылған шақасы ылақ ушын әри еки аяғы менен тикке турып, алдыңғы аяқлары менен тут шақаларын басып, шәпик еринлери менен тап-таза көк жапырақларды үзип пышқының тисиндей майда тиси менен гүртилдетип шайнап-шайнап жутып жиберетуғын еди.

Ешки шоқ минезли ылағының бул хәрекетлеринен, тамнан терекке шыққан ылағының жығылып кетиў қәўпинен бийтахатланған аналарға мезеп нарызсалық пенен маңырайтуғын еди.

Бирақ ылақ анасының гәпине қулақ аспайтуғын, өз бетинше кететуғын балалар киби, анасының тыныш-

сызланыуларына бийпаруа қарап ойынын тап зериккенінше дауам еттиретуғын еди. Ойын жалықтырғаннан соң, шомылып жүрген баланың тап үстине терең сууға бой таслаганындай, өзін жерге ататуғын, құстай шаққанлық пенен дәрхал онлана сала анасына қарай шапқылайтуғын еди.

Ол анасының қасына жеткеннен кейін алдыңғы аяқтары менен шөкке түсіп, тумсықтарын оның желинине апарады. Бірақ оның желинине тартылған желін қап сүт емиуіне имканият бермейтуғын еди. Анасының желинин тумсығы менен бир-еки түйіп емшекті табыудан үмитин үзгеннен соң, тик турған анасының қасында уйықлап дем алады.

Ылақ жатқаннан соң оның менен Шады ойнайды. Сара бөпесин көтеріп барып, ылақтың қасына отырады, құндыздай жылтылдаған жүнлерин бармақтары менен тарап, тумсықтарын, маңлайларын қасыйды.

Шады да анасына еліклеп дасқал өскен ылағының еркелеуін тилейтуғын, буны сезген Сара болса оны ылаққа жақыластыратуғын еди. Шады меруерттей қызыл хәм нәзик бармақтарын алға созып, ылақтың жүннен тартатуғын, жумсақ тырнақтарын ылақтың еринлери менен тислерине тийгизип қытықлайтуғын еди.

Жас баланың бул иси ылаққа қона түскендей ол да бул хызметтин есесине Шадының бармақтарын еметуғын, алақанларын ийскелеп қайта-қайта «миннетдарман» дегендей өлпең дауысы менен «бә-ә-ә» деп қоятуғын еди.

Шады да оның «бә-ә-ә» синен зауықланып, жәулап урып «гәң-гүң» едетуғын, аяқ-қолларын қыбырлатып, ылағы хаққында анасына бир нәрсе айтып атырғандай болатуғын еди.

Сара болса дилмаштай болып, Шадының гәплерин ылаққа, ылақтың сөзлерин Шадыға аударып береді. Ол ылақтың тилинен Шадыға:

— Мен сени сүйемен, екеуимиз бир ұақытта тууылғанбыз анам да сени жақсы көреді, ол саған өз анаңдай сүт береді. Екеуимиз бирге ойнайтуғын доспыз, емшеклес тууысқанлармыз, деп атыр, — дейтуғын еди. Ылаққа Шадының тилинен:

Мен сени дым сүйемен,
Туяғыңды да,
аяғыңды да.

дым сүйемен.
Өткір башмайын,
алмасада хеш кимнің хайын,
Әреби жүнли теринди
Жағал ийеклеринди,
Дым сүйемен.

Турсын менен сүйкилсен ылағым —
Сүйкимли дым қилуаларың, құлағың,
Шоқ минезин, шапқылауың жағада,
Ийегинде желкилдеген сақалды
дым сүйемен. —

дейтуғын еди.

Мурат өз қолы менен хәсте жасады. Хәсте жүдә өпиуайы соғылды, шерек метрлик төрт жумыры ағаштың үстине төрт тәрепи де бир қарыстан келетуғын төрт мүйешли тахта қағылған еди.

Күнлерде бир күн ылақ дийуал үстінде ойнап атырғанында Сара хәстени үйден хәулиге алып шығып қойды да, көк шөп көрсетип ылақты дийуалдан түсирди. Үш-төрт асам от жегизгеннен соң, Сара ылағын хәстениң үстине мингизип қойды. Ылақтың төрт аяғы хәстениң тақтасының үстінде топ болып турды. Сара пәтпелекшилерге усап қосық айтып шаппат қақты. Енди отыра алатуғын болып қалған Шады да анасына еліклеп қол шаппатлауға киристи.

Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!

Ылақ қосық пенен шаппаттын дауысына бираз құлақ салып турғаннан кейін хәстениң үстінде айлана баслады. Ол төрт аяғы топланып, тар жерде ләрикетей зырылдап айналды.

Бул ойын Сараға да, Шадыға да хәм ылақтың өзине де жүдә жақты. Дәслепки күнлерде Сара ылақты хәстеге көтеріп мингизетуғын еди. Зийрек хайуан баласы бул шынығыуға әдетленгеннен кейін, өзи секирип хәстеге миннетуғын болды.

Сара:

Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!

деп қол шаппатлаудан-ақ, ылақ жууырып келип, пышықтай секирип, хәстеге миннүден шыр-гүбелек айланып ойынға түсе баслайтуғын еди.

IV.

Бара-бара Мураттың бай хақындағы пикири пүткілдей өзгерді. Бұның үстине бай Муратқа бәрха жақсы қатнас жасады, оның улы Шадыны да есінен шығармайтуғын болды. Гейде аұқаттан кейін Муратқа бір кесек майлы гөш беріп:

— Мә, мынаны балаңа алып бар, — дейтуғын еді.

Базар ақшамлары болса Шады ушын бір кеса палау беріуді хеш умытпады. Жүзик ұақыясынан бері екі жыл өтіп кеткен бул ұақыя хәмменің ядынан хәтте, Сараның ойынан биротала шығып кеткен болса да бай Сараны хәргиз тилге алмады. Бул болса Мураттың барған сайын, «бай ол исти шайтанның гулгуласына еріп қылған, енді уялып, пушайман етип журипти» деген қыялға шынтлап исендірді.

Отыз жыллық хызметі даұамында бай Муратқа қатты, пилис басқан арпа нан я зағара беретуғын, ысы аұқат орнына сууып қалған сарқыт яки жууынды оның несийбеси еді. Енді болса оны жумсақ бийдай нан, ыссы асқа тойдырады, хәтте гейпара ұақытлары дүзге жайлауға Мурат ушын ысы нан яки аұқат жибергизетуғын болды.

Бул аұқатларды жайлауға байдың үлкен хаялының иисі Шақул апарып беріп жүрді.

Шақул бір бәйбәтше, әкесинің жалғыз улы еді. Шақулдың әкеси Субханқулдың дәулеті менен жерсууы, Ийшанқулбайдикиңдей болмаса да ауылдың үлкен байларынан есапланатуғын еді. Ол туңғыш перзенти болған қызы Сонияны ауылдың үлкен байларының бири — Ийшанқулбайға беріп өзинің абырайатағын тағы да жоқары көтерді.

Субханқулбай бір неше жетім, шопанларды ислетип, хожалық жұмысларын өзи басқаратуғын, ал жалғыз улы Шақулға болса хеш қандай ис буйырмайтуғын еді. Шақул бирдейине әкесинің атларынан бири минип той-тамашаларда жүретуғын еді.

Субханқул өлгеннен соң оның хәмме мал-мүлкі Шақулға қалды. Ийшанқулбай оннан қатыны Сонияның мийрасын талап қылды, бирақ ол хеш нәрсе бермеді. Бир неше ұақытқа шекем қазықәлемлесип жүрсе де нәтийже шықпады. Бир жағынан Шақул кисеси толы жас бәйбәтше болғанлықтан қазы хәм хәкимге

көп пул сарп етті; екіншиден ата мийрасының дауагері Сония күйеуинің өз үстине қатын алғанлығына ренжиген еді. Сония ушын ол: «мениң мийрас малым ишимнің қолында тура берсин», — деди.

Ийшанқулбай менен Шақулдың арасындағы арайинлик қатнас үзілді. Шақул апасын көриу ушын мүмкиншилигинше бай үйінде жоқ ұақытта баратуғын еді. Егерде оның бул жерге келиуі байдың үйде баруақтына туура келип қалса, Шақул оған қуры ғана сәлем беріп, апасының өжиресине өтіп кететуғын хәм усы жерден шығып кететуғын еді.

Әкеси өлгеннен кейін Шақулдың хожалығы шөгип қалыуға қарады. Әкеси тири ұақтында әдетленбегенлиги ушын Шақулдың өзи хожалық ислерине пұқта қарай алмайтуғын, күни-түни той-тамаша менен бәнт болып, базда жаман мылтығын алып аңға да шығатуғын еді.

Хәзир де оның астынан бир ат мудама айырылмайды. Бул ат әкесинің дәуиринде минген бедеулеринен емес, әйтеуір бир ат. Ол я аңға шыққанда, я көкмарда ис бермейтуғын еді. Бирақ соған қарамастан Шақул мудама той-тамашалардан ауылға қайтып киятырғанда атын, мылтығын хәм өзинің алғырлығын мақтай баслайды. Ылақ шабыуға барғанда он ешки алғанын лап етип мақтап: аңнан қайтқан күнлери болса: «Мен бүгин үш кийик аттым, еки кийикти атқа бастырып усладым» деп аузын көпиртетуғын еді.

Бул лаптың жалған екенлигин билген ауыл адамларының бири оннан;

— Қәне, сол кийиклер, биреуин бизге берің, кабап етип жеп пәтия берейік, атыңыз тап буннан да жүйрік, мылтығыңыз бурынғыдан да бетер нышанаға дәл тийетуғын болсын,—деп сорап салды.

Шақул болса хеш ойланып отырмастан, қайтып киятырғанда пәлен деген ауылдағы бир яр-досының үйине түскенин, кийиклерден биреуин кабап етип жегенин, ал қалғанларын сол яр досына инам етип, таслап кеткенин айта келип ақырында:

— Қолыма бир нәрсе түссе, жолда ушырасқан биринши адамға беремен, үйге көтеріп әкелмеймен, әдетим усундай,—дейтуғын еді.

Ал бирақ Шақул бир тауығын абайсызда өлтирип

қойған жетимнің тисин урып сындырған. Уақыя былай болған еді:

Бир күни Шақул жетимлердің биреуіне нәшелердің арасынан кетпенлеп, жоңышқа тұқым себиуды буйырған хәм жоңышқа көгерип шығып қалдин тиклегенше оның тауығын қорыуды тапсырған.

Жетим тұқымды Шақулдың айтқанындай етип екти. Бир уақытта хабар алайын деп шықса хожайынның бир үйир тауықлары топырақты пешелеп, жаңа шығып киятырған жондышқаны шоқып атыр екен. Тауықларды қуумақшы болып, жерден алманың қаралтымында тасты алды да оларға қарап ылақтырды. Тас тосаттан бир тауықтың басына тийип кетип, сол жерде патырлауы менен жан тапсырды.

Буны еситкен Шақул жетимди хайуанның өрлик арашына байлап қойды да өзи бир неше адым кейин шегинип, сол тасты жетимге ылақтырды. Жетим қоллары менен басы-көзлерин тасалап, жасқанған болса да тас тумсығына келип тийип, еринлери қанады хәм алдыңғы еки гүрек тиси сынды.

Бул жетимнің аты Ергаш еди, бирақ усы уақыядан кейин оны Ергаш кетик дейтуғын болды.

* * *

Кейинги уақытлары Ийшанқулбай менен Шақул мауаса болды. Бул мауаса Ийшанқулбайдың тилеги, хошаметлеуі менен пайда болған еди.

Бир күни Ийшанқулбай қатыны Сонияға:

— Иниңе айт, маған өкпелеп жүре бермесин. Ол маған қанша жаманлық еткен болса да әлде қашан кеширгенмен. Мениң менен барыс-келисин дүзеп агайын-тамыршылығын ете берсин, жақсы атларымының биреуін минип жүрсин. Хаялымның иниси бир құршаңғы атқа минип ылаққа барғанда ең кейинде ала тазыдай арман-берман шонтаңлап жүрсе, мениң намысым келеди, — деди.

Сония араға түсип, жезде менен қайинди жарастырды: жарасуы ушын бай Шақулдың құрметине зияпат берди, тон кийгизди.

Соннан соң Шақул хәр күни байдикине бир келип кетип, ылаққа я аңға бармақшы болса байдың бедеу атларының биреуін минип баратуғын болды. Гейде

аңға байдың бесатар мылтығын алып барып кийик, қасқыр атып келетуғын еди.

Енди ауыл адамлары Шақулдың өзін мақтап айтқан гөплерине исенетуғын болды. Өйткени, енди ол ылаққа барса бир еки ешкини тақымға басып келеди, аңға шықса да құры қайтпайды, гейде түлки, базда ауадақ услайды; гейде түлки я қасқырдың териси ердин басын безеп келеди.

Шақул жетим хәм шопанларының хал-жайынан, олардың ашы-тоғынан, үсти-басынан хабар алмаса да, Ийшанқулбайдың хожалық ислерине көмеклесип жүреди. Әсиресе аңға я ылаққа атланар алдында Муратқа ауқат әкелип берип, оның хал-ауқалынан хабар алып туратуғын болды.

Сара менен Мураттың тиришилиги онша жаман болмады. Шады тууылғанда берген Ийшанқулбайдың ылақлы ешкиси үш жылда он басқа жетип, үйдин иши сүт, қаймақ, май, қатыққа ғарық болды. Сүт, қаймақ, май, қатық ишип өскен үш жасар Шады төрт-бес жасар балалардан да үлкенирек хәм толығырақ көринди. Муратқа да жигитлик қууаты қайта енгендей болды. Өйткени хошүрей мулайым хаялы, дени сау, ақыл-парасатлы баласы, өзинің жеке шатпасы бар, онлаған ешкиси болса тиришилигин әсиресе, баласы менен хаялын тәмийинледи, оның уақтың хош, кеулин тоқ қылып, басын күнелтиу ғауғасынан азат етти.

Мурат хәр күни ертелеп хожайындикине барып, азанғы чай-халқастан кейин қойларды жайлауға әкетеди. Кешқурын қораға қамап, кешки ауқатты жегеннен соң үйине қайтатуғын еди. Гейде байдикинен баласына гөш, ямаса басқа ауқат алып келеди. Бул тахылеттеги күн көриу пүтин малайшылық дәуиринде Муратқа елеге шекем миясар болмаған, ол бундай боламан деп қыялына да келтирмеген еди.

Мурат буншама бахытлы болуының себебин хаялының қәдемнің қайырлы болуынан хәм баламның бахтиярлығында да деп сезетуғын еди. Сонлықтан оларды шексиз сүйди.

Үйине келиуі менен Мураттың узақ күн дауамында жұмыс ислеп шаршағаны умытылып кетеди: хаялы алдына қатық сүт әкелип қояды, баласы болса алдында отырып, сақалларын сыйпалап ойнап, бетлеринен сүйеди хәм өзін де әкесине сүйдиреди.

Шадының әкесине үйірсек болып жақсы көргенлігі соншалық, Мурат үйде болса оның қолынан бір майдан да түспейтуғын еді. Уйқысы келсе де орнына барып жатпайды, әкесінің алдында отырып уйықлап қалады, соннан кейін ғана оны өз орнына апарып жатқызады. Сара да өзін шексіз бахытлы сезетуғын еді. Егер ол Муратқа бас қосқаннан кейін жалғыздықтан қутылған болса, Шады тууылғаннан соң мархум болған ата-анасы, тууған-тууысқанларының қайғы-қәсіретлерін де біраз ұмытты. Шадысы бар, хәмме нәрсесі бар. Ол да Мурат сыяқлы үйдегі жақсы ауқаллардың себебін өзіннің қайырлы қәдемі менен Шадының шарапаты деп ойлайтуғын еді.

Шады жаңа үшке шыққан болса да үлкен адамлардай хәрекет етеді. Енді ол рузыгершиликке араласып, анасына жәрдемлесіуге хәрекет етеуғын болды: егер анасы ешкілерди саўмақшы болса ылақларды услап турады гүби писип, май алмақшы болса, ауыз қабақты гүбиннің қасына әкеледі; анасы кир жуўмақшы болса шәнгил менен қазаннан ыссы суў алып, тағараға қуятуғын болды.

* * *

Бир күни Мурат хаялы оянбастан бұрын уйқыдан турды. Беті-қолларын жууып болғаннан кейін, хаялын оятып:

— Мен бүгін кеште хожайындикінен ауқатланбайман, келип сизлер менен ауқатланаман. Сен бүгінгі сүтлерінди уйытпай, кешқурын сүтті нобай салып, сүт бурыш писир; ертерек таярла, мен бүгін геўгим түспей ақ келемен,—деді.

Мурат жұмысына жөнел кетті. Сара да орнынан турып үйдің рузыгершилик ислерін баслап жиберді. Шады ояныўға жақын чайхалқас таярлап қойды.

Шады оянып атырып, жатқан жерінде:

— Апа ешкілерди саўдың ба?—деп сорады.

— Саўдым не қылайын деп едің?—деді үйди сыпырып жүрген Сара.

— Ала аяқ туўшаны да саўдың ба?—деп және сорады ол.

— Оны келеси жылы саўаман, ол еле бала ғой, ана болғаннан соң сүт береді,—деп жуўап берді Сара.

— Жоқ, мен көрдим ол да сүт береді екен,—деді

де орнынан турып хәстеге асылды хәм оны сыртқа алып шықпақшы болды. Бирақ оңғара алмай жығылып қалды, хәстениң үстиндегі шүтик шыра түсіп кетип, майы хәр жаққа шашырады, төсекте былғады. Шады жылай баслады.

Хәстениң тасырлысы хәм Шадының жылағанын өситкен Сара:

— Не болды, не болды саған?—деп жуўырып үйге кирди.

Сара үйдің ортасындағы жайрап атырған хәсте менен шыраны алып:

— Жылама, бұл сапары урмайман, буннан былай абайлап жүр, тағы бир нәрсени урып жықпа,—деді.

— Неге ала туўшаны сүт бермейди дейсен. Мен хәстени көтерип шықпақшы едим, өзи қулап кетті,—деді ол.

Сара таңланып қараса, Шадының қап-қара нурлы көзлери жас астынан жылтырап, енді ғана қуяш шурлалары себилген шықлы гүлге мезген кетипти. Қорқыў хәм уялыўдан ақ-қызылға дөнип кеткен жүзи әтиргүлдей жылаўланып тур.

Сара жанынан артық улының бұл көринисине шыдам бере алмады. Оны баўырына басып жүзи-көзлерінен мийри қанғанша сүйди.

Баланың етегі Сараға тийгеннен соң барып оның хөл екенлігін сезип, баланы өзинен арырақ ысырды да:

— Сен бул ақшамы үлкен айып етипсең, соған жылаған екенсең дә,—деп боқжамадан Шадының таза көйлегін алды.

— Мен хөл еткенім жоқ, ала туўшаның сүти тийди,—деп Сараны таң қалдырды Шады.

— Айтшы, қалайынша ала туўшаның сүти етегіңе тийип жүр,—деп сорады Сара оның көйлегін кийгизип атырып.

— Мен уйықлап атырғанымда хәстени хәўлинін ортасына қойып:

Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрси мине!

дегенимде ала туўша хәстениң үстине шығып еді, емшеклерінен сүт аға баслады. Мен оның сүти жерге төгилмесін деп етегімди туттым, бирақ сүт етегімнен

өтп аяқларыма сорғалады да жерге ағып кетти, — деди Шады.

Сара улының түсін менен исинен зауықланып, оның түсін мына қосық пенен жорыды.

Сениң тентек ылағиң,
Ала аяқлы шуағың
Келесі жылы келсе егер,
Сонда ғана сүт берер!

— Жоқ, мениң ала аяғым быйыл сүт береді. Хәзир сүт береді. Сен хәстени хәулиге шығарып бер, сүт бермегенін көресен, — деп турып алды Шады. Өйткені анасының урыспайтуғынлығын билген еді.

Сара сүйикли улының ықласын қайтармады, сөзін сындырыуға кеулі бармады, хәстени хәулиге шығарып қойды да:

— Мине енди ала туушанды сауабер, — деди Шады хәстениң жанына отырып алып:

Мә, диге, диге, диге,
Шықсаң күрсен мине!

деп қосық айта баслады.

Қосықты еситиуі менен-ақ Шады менен жаслы, хәзир екі ылақтың анасы болған ешки шапқылап келип, хәстеге минди де, шыр гүбелек айлана баслады.

Усы ешкинің екінші ылағы ала тууша да анасының изинен келип хәстениң үстине шықпақшы болып секиргенде анасы оған орын босатты да ырғып жерге түсті. Ала тууша хәстениң үстінде ойнай баслады, бірақ сүт бермеді. Шады сығалап қараса да оның желінін көре алмады.

— Апа, бул сүт бермеді, емшеги де жоқ, — деди Шады қапа пишинде:

— Мен быйыл ол сүт бермейди демеп пе едим? — деди Сара.

Шады түсінде өзін алдаған пәнтхор ала туушаны хәстениң үстинен айдап жиберип, оның орнынан бір неше ылақларды әкелип, хәстеге бирим-бирим шығып ойната берди...

— Кел, аұқат жеймиз, — деди үйди сыпырып болып қолын жуып турған Сара. Шады ешкипаразлықты қойып анасы бетке жуырды. Сара улының бети-қолларын жуып дастурхан басына отырғызды.

* * *

Сара аұқаттан соң үй-жайларын қулыплап, ешкилерін қорадан шығарып далаға бағып кетпекши болды. Шады да әкесі жонып берген басы қайқы таяғын ұслап ешкилердің кейнінен жолға түсті.

Шады сыртқы есиктен шыққаннан кейін Сара есикне іштен тәмби басып, өзі қораның пәскелтек дийуанынан көшеге асырылып түсті.

Аналы-балалы екеуі ешкилерди хәр күни отлататуғын жайылмаға айдап барды. Шады кеспелтегин қолына алып, ешкилер адамлардың егинине түсіп кетпесін деп, отлақтың егисликке тирелген жағында турады, егисликтің шетинен отақ шөплерди жулып алып ешкилердің алдына зыңғытады.

Сара сыпаға усаған бір төбеге шығып алып, уршық ийириуге киристи. Оның уршығы күтә әпиуайы; сопақ қайрақ тасқа кесесіне байланған бір бөкелек араштан ибарат еді. Ол етегиндегі түтилген ешки жүннен бір үзімін ууыслап алып, оның бір ушын жипке ұслатып орап уршық сапқа байлады да жүн қысымлаған қолын жоқары көтерип екінші қолы менен уршық басты шыр айландырып жиберди. Уршық хәр айланғанында жүн ийирилип жип болатуғын еді.

Хәр сапары бір қамтым жүн ийирилип, жип жиңишке болған шыйрақ жип узайып, уршық тап жерге тийеди. Сара ийирилген жипти уршыққа орайтуғын хәм және бір қамтым жүн алып исин дауам еттиретуғын еді...

Күн тал түс болғанда ешкилер тойып отлауды қойды. Сара жүн хәм уршықларын жыйнастырып атырып улына қарады да.

— Ешкилерди айда, булақтың басына барамыз, — деди.

Аналы-балалы екеуі ешкилерди булаққа айдап барып суұғарды: ешкилер суу ишкеннен кейін жатты. Сара менен баласы үйинен алып келген нанын булақ сууына жибитип жеди де булақтан санурыслап суу ишти.

Аұқаттан соң Сара тағы уршық ийириуге киристи. Бул сапары Шады оған шәкирт болды: Шады уршық сапқа байланған жиптен ұслап айландырып турды, Сара болса етегиндегі жүнлерди избе-из ұластырып жибере берди. Ийирилип пискен жип қанша узайса, Шады

да анасынан сонша узақласады. Елиу адымға жеткен соң, анасының урықсаты менен ийрилип пискен жипти орап-орап анасының алдына жетип келеди де тағы жиптиң ушынан услап тартып кете береді...

Ешкілердің бір саатлық дем алысы дауамында Сара улының жәрдеми менен өзи сәскеден түске шекемги ийиргени қурақым жип ийиреди.

Ешкілер жеген отларын сиңиргеннен кейін орынларынан турып тағы отлауға киристи.

Сара да жұмыстарын тууарып улы менен ешкілерді от-шөби көп ойпатқа айдап кетті...

V

Сараның ешки бағыуы пестиннен соң көпке созылмады: қатты самал турып, отлақ пенен егисликті дүбелей қаплады; көп өтпей тау басынан үлкен қара булт пайда болды. Булт поезддың устаханасынан шыққан түтингі усап тезлик пенен ауыл бетке қарай жапырылып келиуде еді.

Хауа райының әуселесінен тез арада жауын жауып, дүбелей басланажағын сезген Сара орнынан турып, улы менен бірге ешкілерді үйін бетке қарай айдады.

Дәрұзаның қасына жетпестен-ақ Сара қойыу бултлардың атылған топтың сестине усаған гүлдир-салдырын еситті. Ешкілерді қораға киргизип атырғанында жауын да жауа баслады.

Сара ешкілерді жайғастырып, сел-сел жауынның астында қалып қойған улын ишкери киргизди, оған құрғақ кийім кийгизди, өзи де үсти-басларын алмастырып кийди.

Жауын жүз мыңлаған шелектен бір сыпыра суу қуйып атырғандай болып, өршеленип жауыуда, шамалдың гүилдиси хауа менен гүлдирмаманың гүрилдиси жауынның шарылдысына қосылып, қорқынышлы бір гүлгула жүз берген еді.

Аналы-балалы Сара менен Шадылар өжиреннің дийуалы түбинде отырып, қарсы алдындағы есиктен жауып атырған жауынға қарайды. Гүлдирмаманың гүлдиреуи хәуиж алғанда Шады анасының қойнына тығылып, басын оның шалғайының астына жасыратуғын еді.

Кеш пестинде хауа тынып, жауын тоқтады. Хәулидегі сууларды бір беткей ығызып, ошақ басын кептирген

Сара сүтбурыш писириуе киристи. Ол күйеуінің тилетине мууапық бүгин аұқатты ертелеу таярлап, төрт көз түуел жеймиз деген нийетте ошаққа от жақты. Шады болса анасының қой дегенине қарамастан ошақ басына отын әкелмекши болып үйден шықты. Бірақ хәулидегі отынлар күтә хөл болғанлықтан жанбайтуғын жанса да шықып жанатуғын еді.

— Маған қол-қабыс етпекши болсаң, — деди Сара Шадыға қарап, — мал қорадан әкел, ол жерде құрғақ отын бар.

Шады хәулидегі сууды шалпылдатып отын тасыуда, анасы аұқат писириуде.

Сүтбурыш қайнағаннан соң Сара қазанның астындағы отты бираз тартып қойды да үйди жыйнастыруға киристи. Шады бүгин май төккен кийиздің дағалы көршибеслиги ушын терис аударып төседі, жамғырда қалған хәстени ески шүберек пенен артып, үйге киргизип қойды. Шыраны тазалап май қуйды, пахтадан пилик есип оның ишине салды, үйдің төрине аұқатланыу шақтында күйеуінің отырыуы ушын бір көрпешени еки қабатлап төседі, дәстурхан жайды, оған бір нан салып үстин жауып қойды.

Сара үйін таярлап, болып, тағы қазан басына келди: ошаққа от салып, от жақты, қайнауын тоқтатқан қазан тағы қайнай баслады. Кепкир менен қазанды былғағаннан соң Сара кесаға сары май салып еритиу ушын ошақтың дүткишине қойды да өзи ешки сауыуға кетті. Ешки сауыуда Шады тағы оған қол-қабыс етті.

* * *

Күн батып, сүтбурыш та писти, бірақ еле Мураттан дәрек жоқ еді.

Сара қазанның отын пүткиллей өширип, үйге кирип шыра жақты да улы менен бірге күйеуін күтип алыу ушын көше беттеги есикке шықты.

Қараңғы түн. Өткен кеткенлердің ким екенлигин анықлау мүмкин емес. Соның ушын Сара узақтан киятырған хәр бир кисини күйеуі деп ойлап, тек дәрұзаға жақынлап өтип кеткенде ғана оның басқа адам екенлигин биледи.

Шадыны уйқы қысып, қалғый баслады, жығылып та

кетти бірақ анасының сергитіуінен кейін оянып сергек дауысы менен:

— Қашан келеди ағам? — деп сорады.

Бірақ геүгимнен екі саат өтсе де, Мурат келмеді. Сара баланы алып, үйге келиуге мәжбүр болды.

Сара Шадыны үйде қалдырып, қазан басына келді. Сүтбурыш қарлығып қалған еді. Бір табаққа бір кепірі салып, Шадыға алып келді. Шады қатты уйықтап қалыпты. Оятып ауқат жегізбекши болды, бірақ ол оянбады.

Сара үйдің бір мүйешіне төсек салып, баланы жатқызды хәм өзі күйеуін күтіп алыу үшін тағы сыртқа шықты.

Бірақ енді көшеден хеш ким өтпеді. Барлық адамдар да үйлі-үйлеріне тарқасқан.

Сара бір неше саат бойы адамсыз көшеде Мураттың жолына көз тигіп отырғаннан кейін «бала қорқып жүрмесін», — деп тағы үйге кирди.

Бала тыныш уйықтап жатыр еді. Бірақ Сараның кеулі тыншымады. Ол үйде отыра алмай және көшеге шықты, және үйге қайтып кирди.

Бір неше мәртебе үйге кирип-шыққаннан кейін баласының қасына келип отырып, оның жүзлеріне қарап ойларға шүмді.

— «Оған не болды екен»...

Сара өзине-өзі берген бул сорауына жууап таба алмады. Сол уақытта сыртта аяқтың дүрсилдиси еситилди.

— «Қудайға шүкір! Келди!» — деп ойлады Сара хәм жүрегі қуғанғанынан дүрсилдеп соға баслады, кеулін сәл басқаннан кейін күйеуінің алдына шығыу үшін орнынан турды.

Сара орнынан турып, есікке енді барғанында қарсы алдынан байдың үлкен хаялы шықты. Сара басынан бір шелек муздай суу күйіп жиберген адамдай бирден қалтырап кетті.

Бір уақыттың өзінде бири-бирине қарама-қарсы екі түрлі жағдайға — күтә қууаныш хәм ауыр қапалыққа дуушар болған Сара есінен тана жазлады. Ол өзине келип байдың хаялынан күйеуін сорап үлгермеген де еді, оның өзі:

— Мурат аға қайда? — деп сорай салды.

Бул гәп Сараның басынан бир шелек қайнаған суу

күйіп жибергендей тәсир етті. Басынан аяғына шекем шимжлап күйіп кеткендей сезді. Ол зорға:

— Оның хабарын мен сізден билмекши едим,—дей алды қулдасы.

Байдың хаялы хабарын айта баслады:

— Боран басланғаннан соң бай ағаңыз Шақулды шақырып Мураттан хабар алыу үшін шөлге жиберди. Егер қойлар боранда пытырап кеткен болса, оларды тауып жыйнап келиуге Муратқа жәрдем бер деп тапсырды. Мен «Мурат аш қалған шығар» деп Шақулдан оған екі нан беріп жибердим...

— Шақул оны дүзден таба алмап па?—деп сөзін бөлди қалтырап турған Сара.

— Сабыр ет, хәммесін айтып беремен,—деп байдың хаялы сөзін дауам еттирди,—Шақул жайлауға барып я Мураттан, я қойлардан дерек таппапты. Соннан соң ол далалықтың барлық тәрептерін көллерін, қамыслықтарды, қалың тоғайлықты бир шетінен изленті. Күн батыу алдында қойлардың бир бөлегін бир қамыслықта көріпті...

— Мурат қойлардың басында жоқ па екен?—деп сорады Сара...

— Сабыр ет, айтаман. Шақул бир қасқырдың бир қойды жеп атырғанын көріп қалыпты да дәрхал оны атып таслап, тағы Мурат хәм қойларды излей баслапты. Бірақ қанша излесе де хеш дерек таба алмапты. Соннан соң тапқан қойларын алып келе беріпті, деди байбнше.

— Ақыры Муратқа не болыпты?—деди Сара тап дүньяның барлық ауырлықтары басында дигирман тасындай болып айланып атырған бир жағдайда.

— Айттым ғой,—деди байдың хаялы дауысын бир аз көтеріпкіреп.—Онан хеш дерек таумапты.

— Сизлердің ойыңызша оның басына қандай бәле келди екен?—деди Сара да дауысын көтеріпкіреп.

— Бай ағаңыз қойлардың көплек набыт болғанынан қорқып, меннен жасырынған болыуы да мүмкін, яки бир жақларға кетіп қалған шығар. Бірақ ғайыптан келген апат үшін мен оған кейімеймен. Сараға айт, егер хабарын тапса оны менің алдыма жиберсин, кеулін алып тағы өз жұмысын ислей беріуге буйыраман деп атыр,—деди байдың қатыны нықлаңқырап.

— Оның дерегин мен қайдан табайын?—деди Сара мұлайымлық пенен.

— Ертең азанда оны ізлеу үшін Шақулды таба да дүзге жибереміз,—деди де байдың қаялы Сараның қасынан кетіп қалды.

* * *

Екинші күні де Мурат үйге келмеді. Бүгін де бабише биймезгил жатар алдында Сараның үйіне келді. Бүгінгі алып келген хабары кешегісінен де жаманрақ еді.

Оның айтыуына Шақул жайлауға барып, азанин кешке шекем барлық жерді ізлепті, бірақ хеш жерден Мураттың дерегин таба алмапты. Үмітті үзгеннен кейін, сол күні қойлар қашып кирген қамыслық көлге барып, ол жерді де ізлепті, бәри бір хеш дерге таба алмапты, бірақ көлден қайтып шығып киятырығында қамыстың арасынан қанның изін, жыртылған шыл-пәрше болған кийімлер хәм адам сүйегіне ұсаған сүйеклерді көріпті.

Бул хабарды еситип Сарада пайда болған аұхалды дәрт пенен толған жүрек қайғысын сүүретлеуге қәде өззилік етеді. Сара «Уай» деп еки қолын көкірегін урып, тап қанасына сыймай турған жүрегін жулы тасламақшы болғандай хәрекет етті. Ол көкірегін беккем бүрді де аяғы астында динамит жарылғанда орнынан ырғып түсіп жығылды. Ол тап зәхәрлі жерден лаңшақандай шыйратылып таұланып толғанғаннан кейін өңи ағарып, қол-аяғынан дәрман кетип узынын түсті де қатып қалды, енди онда я дыбыс, я бир хәрекет жоқ еді. Байдың қаялы Сараның өлгенлігіне тәуілік исенген еді. Бірақ кисесинен айнасын алып, Сараның аұзына тутып еді, айнаның бетинде тер пайдал болды. Сонда ғана байдың қаялы еле тири екенлігі билди.

Байдың қаялы үйден шығып кеткенінде үйде тәуі баланың жылаған дауысы еситилди, қулласы...

VI

Мураттың жоқ болып кеткенінен бери бир хәлде өткеннен кейін Ийшанқул бай аұылдың иймам хәм асақалын Сараның алдына жаушы етип жиберди. Олар

«Муратты қасқыр жегеніне» өкиниш билдиріп, кеуіл кеткеннен кейін байдың мақсетін Сараға жеткереди.

Олардың айтыуына бай Мураттың өлгеніне күтә қана болыпты, оның әрұағын қуұандырыу үшін хәм бир неше жыллық хызметиниң есесіне оның баласына атылық қылмақшы екен. Сонлықтан Сараны шәрият бойынша неке қыйдырып өзине хаяллыққа алыуға қарар етипті.

Бул гәпті еситкен Сара бирден жылап жиберди хәм бирәз кеуіліні босатқаннан кейін:

— Дәслеп, күйеуімди қасқыр жеген бе, я жоқпа. Бул еле анық мәлім емес. Екиншиден, егер оны қасқыр жеген болса, еле берін мен басқа биреуге турмысқа шығыуды қәлемеймен, улым үшін өгей әке керек емес. Егер өмири узақ болса өсип ер жетер. Буған ұсаған атасыз хәм қәуендерсиз балалар халық арасында аз емес,—деди.

Ийшанқулбай өзиниң тилегін қайтарған Сараны қалай болмасын қолға түсіриу үшін бир қатты шара көрмекши болып жүргенінде аұылға мынадай бир гауһасат таралды. Әмиүдәрья бойындағы бир аұылдың халқы байдың аұылынан әдеуір ығырақта, дәрьяның қырағынан суу ағызып келген бир өликті тауыпты. Сол аұылдан хабар алып келген адам өликті өз көзі менен көріпті. Өлик Муратқа күтә ұсайды екен. Оның сөзіне қарағанда Муратты ким болса да атып, сууға таслап жибергенге ұсайды, депті ол.

Бул хабарды еситкеннен кейін Сара баласын арқадап, дәрьяның бойы менен сол аұылға барды. Дәрьяның қырағынан тауып жерленген Мураттың қәбирин ашып көрди: өлик исип жарылған, бұрынғы түсінен өзгерген еді, соның үшін Сара бул өликтің күйеуіникі ме, яки басқа биреудікі ме анық биле алмады. Оның үстіне өлині көриуден есінен танып қалды хәм хууышына келгеннен кейін оқтың изи бары жоғын тексерип өликті арман-берман аударып көрди. Өли ширіп баратырғаны себепли илме-тесик болып кеткен еді, сонлықтан оқтың тийген-тиймегенін анықлай алмады.

Сара күйеуіниң тәғдирине не болғанын анықлай алмай көз жасын көл-дәрья етип жүрегі шыл-пәрше болып үйіне қайтты. Лекин күйеуіниң жоғалып кеткенін көп узақ болғанына, оны қасқыр жеген ямаса қас-

тан өлтиргенине анық көзі жетип байғус хаял азаттутты.

Сараның азалы күнлери өтпестен-ақ Ийишанқұлбай екинши рет оған жаушы жиберип, хаяллыққа соратты хәм мүддәсип дурысырақ рәуиште айттырды. Бул сапары бай.

— Сара күйеуиниң сүйегин өз көзи менен көрип келипти. Енди турмысқа шықпауы ушын онда хеш қандай бәне жоқ. Егер ол тағы «ерге шықпайман» десе, оның бул аўылда жасауына жол қоймайман. Себеби, мениң аўылымда бир де жас хаялдың байсыз жасап, басқа жаслардың да ҳарам жүриўине себепши болыўын қәлемеймен. Демек, егер шығыўы керек екен, мен хәммеден де жақсырақ жақынырақпан. Егер ол басқа бир адамды меннен артық деп билсе, мен аяқ басқан есикке аяқ басатуғын адам бул аўылдан табылмайды депти.

Сара да бул сапары гәлтиң рәмәуизин өзгертти, бир намыссыз, бәлким күйеуиниң бақталасы атынан келген жаушылардан кеширим сорап бәне излеп отырмады. Аўзына не келсе соны айтып оларды қуўып жиберди.

Бирақ бай буның менен де тыншый қоймады: ол дәслеп аўыл «үлкенлериниң» тамағын майлады хәм оннан соң Шақұлдың басшылығында бир неше бийбастақлықларды Сараның үйине жиберди. Олар Сараны мәжбүрлеп, түнде байдың үйине әкелип берди. Бай болса иймам молланы шақырып, некесин қыйдырды, мине солай етип Сара байдың некесиндеги хаялларының қатарына кирди.

* * *

Солай етип Сара байдың некесине өтти. Бирақ бай оны өз хаялы деп есапламады, хәтте Сараны биринши көргенинде пайда болған ышқысынан да намыў-нышан қалмады. Бай Сараны қолға түсириўде еки мақсетти көзде тутты.

Ийишанқұлбай бириншиден, байлар хәм жекке өзін қасарысқан жеринен қан алатуғынына, егер кимде-ким қарсылық көрсетсе, ақыры Сара қусап бас ийиўге мәжбүр болатуғынын журтқа дәлиллемекши еди, екиншиден аз болса да ҳақы алатуғын Мураттың орнына мут-

та иседейтуғын еки адамды: бир шоры хәм бир қул бағаны қолға киргизиў нийетинде еди.

Сонлықтан да бай некениң екинши күнинен-ақ Сараны үйдиң аўыр жумысларына, хәтте дүздеги жумысларға да жибере баслады.

Сара да дәслептен байдың хаялы болыўды қәлемеймендей-ақ хәзир де өзін байдың хеш қашан хаялыман деп есапламады. Соның ушын да үрп-әдетке көре, неке қийылған ақшамы зорлық пенен кийгизилген көйлектен сол заматта-ақ ылақтырып өзиниң жамаў-жамаў шарттық кийимлерин кийип жүре берди.

Сараның бай есигиндеги аўыр мийнет пенен көрген күни сол ўақыттағы мийнеткеш хаял-қызлардың турмысынан да аўыр хәм аянышлы еди. Ол қулшылық шәурииндеги жумьс ислетиў ушын сатып алынған шорыларға усап, таң азаннан кешке шекем ислеитуғын, қарны тойып аўқат жемейтуғын, жалшығандай болып, кийим киймейтуғын еди, бай менен оның хаялларының аўыр қысыўметлери астында ислей берди.

Шады да байдың үйинде қәуендерсиз, ата-анасыз жетимлерше дегди ийттен туўылған күшикттей болып күн көрди. Оның тиришилиги суўдан қызып турған қумға шығып, жан тапсырайын деп турған шабақты елеслететуғын еди.

Оны хәммеден де бетер байдың баласы Истам азаплайтуғын еди. Истам Шадыдан үш жас үлкен, оны хәр күни бир неше ирет тутып уратуғын еди, бундай ўақытлары Шады қан қақсап жылайды. Истамның анасы келип, неге жылайсаң деп бала бийшараны тағы сабайды.

Шады әдеўир үлкейгеннен кейин бир күни өзиниң қорғана алыў уқыбын сынап көрди. Истам және ура баслағанында оның аяғынан көтерип, сыпадан жерге аударып таслады.

Истамның анасы бул «гүнасы» ушын Шадыны өзи де урды, күйеуине де урғызды. Бала айыўдай гүдибувардың таяғынан сулайып қалды хәм бир айдан соң зордан аяққа турды. Көп ўақытларға шекем бай хаялы екеуи Шады көзине көрингендей болса урып жүрди.

Шады бундай кемситиў хәм таяққа төзе алмай хожайындариниң көзине түспеўге қарар етти. Ол жоңышқа хәм сабан гүдилердиң арасында, шат-шабырлардың иртына барып, жасырынып жатып жүрди.

Улын жанынан да қымбат көретуғын меҳрибан ана-
сы оған жәрдем бере алмады, хәтте бир тислем қатты
наиды да жасырып берип жүрди.

Бай Сараны өз қарауына алған күннен бери Ша-
дыны бир мәртебе де өз аты менен шақырмайтуғын,
бархама оны «жетимек» деп шақыратуғын, «жетимек»
деп жұмыс буйыратуғын, «жетимек» деп уратуғын еди.

Байдың хожалығының басқа да адамлары оны «же-
тимек» деп шақыратуғын болып қалды.

Шады үлкейе келе, кишкенелигин көрсететуғын
бундай «ек» қосымтасын түсирип қалдырып, «Жетим»
деп атайтуғын болды. Оның тийкарғы аты адамлар-
дың есинен шықты. Хәтте Шадының өзинен де «атың
ким?»—деп сараса: «Жетим» деп жууап беретуғын еди.

Сонлықтан биз енди гүрриңимиз дауамында оны
«Жетим» деп атаймыз, гейде атасының исимин қосып
«Жетим Мурат улы» деймиз.

VII

Февраль айы. Қар аралас жауын тынбай жауып
тур. Гейде хәр тәрәптен қатты шамал еседи. Кең, ашық
майдандағы оғада көп адамлар әне усы қар-жауын
астында тик аяғынан тур. Дәрья жийегинде олар жан
сақлайтуғын бир де баспана, я ауыл, я ықтырма, я бир
жай жоқ. Тек те бөзден тигилген қоңыр түсли бир ша-
тыр көзге тасланды. Оның бетине қызыл тауардан гүл
тигилген болып, алды бетине бастырмаға усатып гүл-
ли шыт пенен әйуанға мегзес жай таярланған еди.

Шатырда хеш ким жоқ, лейкин оның алдында хыз-
меткерлердей шалғам сыяқлы сәлле ораған, ийнинде
тигиси бар бухараша шапан хәм аяғына өкшеси бәлент
американ етик кийген үш-төрт қарауыл турыпты. Олар
беллерине ақ жипек белбеу байлаған: бул олардың
әмир сарайының төмен дәрежедеги хызметкерлеринен
екенлигин көрсетип турар еди.

Олар шатырдың әтирапын қарауыллап бул жерге
топланысып турған адамларды шатырға жүз қәдемнен
жақын жолатпас, хәтте бир киси шатырға тигилип қа-
раса олардың бири:

— Бул тәрәпке қарама! Көзинди жум!—деп ба-
қыратуғын еди.

— Узақтан шауып киятырған атлы көринди, топ-

ланғанлардың дыққаты аз ғана ұақыт сол тәрепке аударылды. Атлы шатыр алдына жетіп келип, саяман астында тұрған адамларға қарап:

— Мәртебеси жоқары тақсырдың көшлери жолға шықты,—деди де атын келген жағына бурып, шауып кетті.

Бир-еки минуттан соң басқа бір адам ат шауып келип:

— Уллы тақсыр ат сорапты—деди де келген жолы менен қайтып кетті.

Аз ғана ұақыт өтпей-ақ тағы бір атлы келип:

— Мәртебеси жоқары тақсыр ерди безепти-яғны атқа минипти!—деди де келген жолы менен рауан болды.

Соннан кейін бундай хәрекет бір неше мәртебе тәкирарланды. Хәр еки-үш минутта бир-еки адам ат шауып келип, тағы изине қайтыуда еді...

Бирақ бундай бийкардан бийкарға ат шабысыулар ұзақ дауам етпеди. Ердің бөктерисине гилемге оралған кәт байлаған түрінде бир адам ат шауып келе берди.

Жыйналғанлардың аяғында шарық, жупыны ғана кийинген биреуі қасында тұрған хызметкер бир адамнан:

— Бул неси?—деп сорады.

— Бул кәт күтә бахалы. Жоқары мәртебелимиз бир жерде жатпақшы болса, усы кәтте жатады,—деп жууап берди ол.

Кәт алып келгеннің кейнинде бир атлы киятыр. Ол да бир қазанды қапқа салып ердің басына өтгерген халда шауып келе берди.

— Бул не? және сорады жаңағы киси.

— Бул қазан. Бунда жаңа ғана демленген палау бар, ошақ басынан алып киятыр,—деди бағанағы хызметкер,—егер жоқары мәртебелимиз палау сорап қалғандай болса дәрриу салып беремиз.

Және бир атлы шауып киятыр. Атының үстинде гербиш қәлип сыяқлы бир жуп еки көзгенек болып хәр қайсысына бир-бирден төрт ылайдан исленген гүзе қойылған, атлы болса олардың ортасынан еки аяғын аттың қарнынан төмен қарай салбыратып, қолына қытайы кесаны ұслап алған жағдайда келди.

— Бул неси?—деп сорады баяғы жупыны кийинген адам.

— Бул кисини «гүлал суұпы» деп атайды. Бул гүзелер тынық суу менен толтырылған. Мәртебеси жоқары тақсыр суу сорағанда сол гүзелерден әне анау кесаларға қуйып береді,—деди.

Оның кейнинен бир атлы ортасына қарай бир кеса салынған белбеуди салландырып төрт мүйешинен қамтып ұслаған күйинде шауып келди.

— Бул не?—деп сорады бағанағы адам.

— Бул адам шербатшы. Орамалдағы кесада толы шербат бар. Набада мәртебеси жоқары тақсыр шербат талап ете қойса, шербатшы әне сол кесаны ұсынады.

Сол заматта жолдың шетиндеги бир иннен сары шунақ көринип қалды. Тамашагөйлердің бир нешеуі оған тас кесек алып топылды. Ал, ол болса адамлардан қорқып, өзін жолдың ортасына урды. Шербатшының оның үриккен аты, бирден кейін қаймықты. Шербатшы атынан жығылды, қолындағы «шербат толы кеса» ушып келип тамашагөйлердің алдына түсти. Кеса пашақ-пашақ болды. Онда шербат жоқ екен.

— Кеса бос екен ғой,—деди жупыны кийинген адам хызметкерлерге қарап, «өтирикши» екенсең-ау дегендей дауыс пенен. Хызметкер адам уялып, қызарып қысынып кетті. Сол ұақытта оның жанындағы бир адам сөзге араласты.

— Мүмкин, әмир бағанағы кәтте де өмиринде бир мәртебе жатпаған шығар. Қазан да бос, гүзелер де суұсыз. Лекин буларды адамлардың алдында «патшалық даңқын көрсетиу» ушын алып жүрип хәммени зыр жууыртады.

Енди жолдан некен-саяқ атлылар емес, ал топ-топ ат арбалар, төрт тәрепке ылай шашыратып, бир-биринен озып кете баслады. Арбалардың арасында бир бөгенекли арба келе берди. Арбаның саяманы кийизден тигилип, төрт таманы да бекемленген еді.

— Бул орданың арбасы,—деди хызметкер, хәш ким оннан қандай арба екенін сорама са да және дауам етти.

— Оның ишинде мәртебеси жоқары тақсырдың үй-иши хәм әзиз хаяллары отырыпты. Олардың нәмәх-

ремлердің нәзерінен таса сақлау үшін күймені пухталап бастырған.

Арба келип, шатырдың алдына тоқтады. Саяманның астында тұрған хызметшілерден бири кийіздің бір шетін көтеріп ашты, арбаның ишiнен он алты—он жеті жасар бір неше ұл балалар ізбе-із түсіп шатырға кирди. Олардың үсти-басы таза болса да түр-түсінің солғынлығы соншелли, ұзақ жыллар зинданда жатып шыққан, яки ұзақ кеселден бас көтерген адамларды елеслететуғын еди.

— Булар кимлер?—деп сорады баяғы жупының кийінген адам, ол хәр бир нәрсени сорап билип алыуға қуштар еди. Бирақ хәр бир нәрсеге түсінік берип, гәрдийип тұрған хызметкер, ол арбаны жақындағана «орда арбасы» деген болса да, бул сорауды жууапсыз қалдырды. Сөзи өтирик шығып, шерменде болғанлықтан теріс қарап, бул сөзлерди еситпеген адамға усады...

Бирақ бул сорауға басқа бир адам жууап берди.

— Булар өмирдің зорлық пенен ата-аналарынан тартып алған балалары: олар езилген мүсәпир бенделер, өмир оларды өзіннің харамы дәрғайындағы қуллығында сақлайды: олар жас нәлшелер, бирақ хәмирдің иплас аяғы астында женшилген олар жана ашыла баслаған ғұмша, бирақ оларды өтирап ұрып кеткен. Олар сарай турмысына қатты ғәзепленеди, азап шегеди, ызаланады. Соның ұшын олар тирив болса да реңкилерине өли шырай ұрып кеткен.

Арбалар хәм атлылар өтип болғаннан кейин изде киятырған өмирдің әскерлери көриди. Олар Кавказша кийінген хәм «Кавказ» әскерлери деп аталатуғын еди.

Кавказ әскерлериннің изинен өмирдің атқышлары хәм қарауыллары пайда болды. Олардың қолында басына алтын жалатқан тоқпақлар болып, алтын ертурманлы атларға минип алған еди. Бирақ олар атларын шаумай жорттырып киятыр.

— Олардың бири:

— Хәзирети өмир жеңимпаз хәм жәхәнгер болсын десе басқа биреуи:

— Хәзирги өмир жәхәнгер болсын! Қылышы кескир хәм сапарлары қәтерсиз болсын!—деди. Ұшинши-си де тек оларға жууап берген адамдай:

— Иләя аумийин!—деди.

Ляғына шоқай кийген жупыны адам бул сөзлерди еситип ұахағалап күлип жиберди.

— Неге күлсең?—деп сорап қалды биреу.

— Қолына қурал алып, өмирди мәмлекеттен жоқ етиуге бел байлаған кекли мийнеткешлерге қарсы жасаған атланысында өмир жеңиске жете алмады. Соның ұшын, мине көрип тұрыпсыз-ғой, мәмлекеттен қууылып шерменде болып жат жерге қашып баратыр. Олар болса еле де «өмир хәзиретимизге жеңислер жолдас болсын, тыйығы өткир болсын, жәхәнгер болсын» деп бақырмақта. Ақыры усы нәрсе күлкили емес пе?—деди ол.

Жапакеш мийнеткешлердің қураллы гүресинен басын қутқарып қашыуы да өмир ұшын үлкен жеңис,—деди басқа бир адам хәм сөзин тағы дауам етирди. Қаншама жәхәнгер болса да жат жерлерде теңтиреп жүрип гезенде болады.

Тағы бир топар әскерлер көринди. «Арасында өмир киятыр»—дести, бирақ қуралланған афғанлылар қоршап киятырғанлықтан оны хеш ким көре алмады.

— Неге өмир өзине афғанлылардан сақшы таңлады екен?—деп сорады шоқай кийген жупыны адам.

— Себеби, ол халыққа көп зулымлық ислеген, хәммеден қорқады, хәтте өз сарайының садық ләшкерлеринен де кеули тоқ емес, соның ұшын халықты талан-тараж етип жыйнаған пулларына жаллап алған басқа әскерлердің қорғауы астында қашып баратыр,—деди тамашагөйлердің бири.

— Әмир шатырдың алдында аттан түсти де, ишке кирип көзден ғайып болды. Сәл ғана ұақыттан соң хызметкерлердің бири әмелдарын шақырып кетти. Әмелдар бес минуттан соң шығып бир топар тамашагөйлердің алдында байлар, жергиликли әмелдарларды, молла, бий хәм ақсақалларды айырып алып зорға өмирдің сәлем хәм тапсырмаларын жеткерди:

«Жоқары мәртебелимиз тәғдирдің, дуз-несиб хәмде алла таланың хәмири қонсылас мәмлекеттиң топырағына өтеди. Ол адам өзіннің садық қулларының большевиклер қолында азап шегуин қәлемейди. Сонлықтан да сизлерге рейими келип, «байлар барлық қымбат бағалы малларын, нақ пулларын, қуралла-

рын хэм бала-шагаларын алып, мениң изимнен дәрьядан өтсин», деди. Мәртебеси жоқары тақсыр сизлерге хұрмет көрсетип, байлар жетим-шопан хэм хызметкерлерин де дәрьядан алып өтсин, сол қадирли достымыз болған қоңсымыздың жеринде де дийханшылық, шаруашылық хэм сауда-сатлықты жолға қоя алатуғын болсын, моллалар бул жерде қалып, бизлердин ҳақымызға дуға қылсын. Халықты бизге қарсы тыйық көтерген большевиклер менен жалаң аяқларға қарсы бас көтерсин, жергиликли хәмелдарлар болса қолға қурап алып, ауылды талан-тараж етсин, жайлар хэм егисликлерге от берсин, халықты қырып, бүлдирсин тап олар жанынан тойып, бизиң хәкимшилигимизди әрман етсин, искерлер менен ақсақаллар бет перделенип, большевиклер хәкиметиниң ишине кирип алсын хэм имканияты болғанынша олардың жұмысын ыдыратыуға хәрекет етсин»...

«Мәмлекет шойдықлары» әмирдин тапсырмасын еситкенинен кейин:

— Хәммемиз малы-жанымыз, хаял-балашағамыз бенен жоқары мәртебели тақсырдың пәрманына бойсынамыз хэм жақын күнлерде мәмлекетимизди қолға киргизиуға үмит етемиз,—деп ала-ғауырлы болды. Олардың бул ғауырлысына жууап ретинде көпшилигин жупынылар қураған аламан арасынан биреу қолын аузына тығып қатты ысқырды хэм еккинши биреуи:

Буннан былай бул мәмлекетти тек түсинизде ғана көриунициз мүмкин,—деди.

Лекин әмир хэм олардың хәмелдарлары оларды мысқыллаған әжиуалаған адамды халықтың арасынан тауып алыстан атылған топ сести еситилиуи мәттал, әмир хэм хәмелдарлар арнаулы кемелерге минди хэм кемелер ауғанстанға қарай бағыт алды.

Әмир көзден ғайып болуы менен байлар балалары менен өзлерине тәрбия адамларға шөлге барып, гез келген пада хэм қойларды сүриуи менен дәрьядан өткизиуди буйырды, өзлери болса мал-мүлкин, қатын-қалаш, бала-шаға хэм күнликшилерин алып келиуи ушын ауылларына дағысты.

Соның ишинде Ийшанқұлбай да өз малларын айдап келиуи ушын Шақұлды жайлауға жиберип, өзи ауылы тәрәпке қарай атын шауып кетти.

Дәрьяда бир неше жергиликли желқомлы кемелер таяр тур еди. Шабарманлар дуз бенен жайлаудан айдап келген пада қой-ешкилерди сыйғанынша кемелерге жайғастырды. Соған қарамастан дәрья бойында талай-талай қойлар қалған, олар ушын кемеде орын жоқ еди. Айдап келгенлер қойлардың аяқларын байлап, жансыз нәрседей үсти-үстине тақламақшы болды, бирақ кемешилер буған рийзалық бермеді.

— Егер кемеге шегинен артық жүк тийесениз, шөгип ғарқ болады,—дести олар.

Қойлардың изинен жығыла-сүрине дәрья бойына жетип келген Жетим Мурат улы қойлар қатарында кемеге минип алды. Қойларды көбирек сыйдыруи мақсетинде кемешилер менен жәнжеллесип атырғанлардың биреуи Жетимниң кемеге мингенин көрип қалып, жууырып барды да оны жоқары көтерип дәрья кенарына зыңғытты.

— Сен кимниң дәртине дәрман боласан, сениң орнына бир қой өтсе, бизге сол пайда,—деди де сыртта қалған қойлардан биреуин услап әкелип, кемеге салды хэм кемешиге қарап:

— Мине, мынау қой анау баланың орнына жайжайласады,—деди.

Жетим жығылған жеринен турып жууырып келди де, тырмасып кемеге минбекши болды.

— Анажан, анажангенеме бараман,—деп зар қағып жылады. Бирақ пада айдап келген баяғы киси оны кемеге мингизбеди. Лекин жетимниң ахуы-зарын рехими келген кемеши оны көтерип кемеге миндирди де қапталына отырғызып былай деди:

— Мейли, кеме жүги ауырлық етип ғарқ болса, байлардың дүнбасы набыт болады, маған не? Сени болса кеме ғарқ болса да аман есен қутқарып апаңа тапсыраман.

* * *

Жетим Мурат дәрьядан өткен соң дийуаналар жасайтуғын барлық жерлерди излеп шықты, тау етеклерин, аңғарларды, төбеликлер менен қыямайларды, сай-жылғаларды, жар хэм үнгирлерди көзден өткерди. Бирақ бул әтираптардан анасынан дерек таппады.

Дәрәя жағасына жақын жерлерден анасын таба алмағаннан соң, Жетим жат мәмлекеттің ишкерирегине кирип бармақшы болып, жолға түсті. Ол жолжөнекей-ақ эмигранттар жасайтуғын жерлерден өтті. Кеш түскен мәхәли ашылықтан талықсыды, дәрманы қурыды. Бир эмигранттың үйіне барып, өзегі талғанлықтан нан сорады. Үй иіесі шаппаттай нан беріу орнына:

— Бул жат жерде өзимизди тойғыздық та, сен қалдың ба?—деп қуып жиберди.

Сонда да, бул үйдің адамлары уңға толықапшықларды тақлап қашар алдында жауып алған нанларын шамаллатып, гөшлерін дузлап атыр. Қойларын сауып, сүт уйытыу, гүби писиу хәм құрт кептириудің әнжамын жеп атыр еді.

Жетим бул ақшамы ишекleri тауланып иши бүрген халатта бир үңгирге кирип жатты, бірақ уйқысы келмеді, хәр тәрәпке аударылып, басларын үңгир дийуалларына урып, меҳрибан анасын яд етип, ақ шегип, жылау менен болды. Бірақ оның пәриядын еситип, ахуы-зарына қулақ салатуғын тири жан болса сирә...

Таңға жақын жетим уйықлап қалды ма, ямаса есинен айырылып қалды ма, қулласы көзин ашып қараса, қуяш нуры үңгир ишин толтырыпты. Жетим үңгирден шығып аштан-аш жолын дауам етті. Күн сәкеге келгенде пүткиллей диңкеси қурыды, өткен жылғы құрғақ путалары көринип турған отлаққа узынына түсип жатты да, қар-жауыннан кейин жибиген шақаны бийықтыяр аўзына салып шайнай баслады. Шақаның кеуил айнытарлық дәми ашшы дәминен жута алмады. Шақаны таслап үсти-үстине түпирине баслады, сонда да мазасыз дәм хәм жүрегиниң айныуы кетер емес еді.

Бир қанша ўақыттан кейин қарнының ашырқауына шыдай алмай бир нәрсе жегиси келди. Ол шақа менен жерди қазып бәхәрдің тәсири менен ығалланған бир тамырды қазып алып шайнай баслады. Бул да шайнап атырғанда қандайдур шире бардай сезилди. Жетимниң мейли алып оны жутып жибергиси келди. Ол көзлерин жумып турып, мурнын жыйырып, шайнап турған тамырын жутып жиберди. Бул рет жүрегі айнымады.

Енди жетим тиришеленип және бир неше тамырларды геулеп алып шайнап жутты. Сөйтип питегене өзегин де жалғады, өзи де сәл тиришеленип жолға түсті.

Бул күни Жетим шалшық суу хәм көк шөптин тамыры менен бир неше мәртебе өзегин жалғап, кешке шекем анасын ізлеп, және үңгирге кирип жатты.

Бул түни жатқаннан-ақ уйқылап қалды, бірақ ярим ақшамда оянса, иши қатты бүрип атыр екен, жүрегі айнып қайт етпекши болса да қайтара алмады.

Бул түнди усындай қолайсызлықта отқа түскен шаштай шыйратылып, суудан шыққан балықтай тыныршып өткизди хәм қуяш түсиуден, үңгирден шықты. Бірақ қарнының тырысып ауырыуы, табанындағы торсықлар жол жүргизбеди, кешегі қабарған жерлер жарылып жараға айналған еді.

Енди оның алдында еки жол бар: я усы жерде қалып өз өлимін күтиу, я еңбеклеп болса да өз мақсеті, меҳрибан анасын ізлеп көриу жолында жәулан урыуы керек.

Ол: «Усы жерде қалсам да, жолға түсип жүре берсем де менің несийбем өлим, бірақ бир жерде үмитсизликте қалып өлгеннен гөре мақсетке ерисиу—анамды табыу жолында өлгеним абзал» деп ойлады да, орнынан турып жолға түсті. Бірақ бес-алты адым атқаннан кейин жалп етип жығылды. Аяқ-қолының ауырыуы оның тик турыуына имкан бермеді. Енди ол еңбеклей баслады, алақанлары менен дизелерин жерге тиреп ембеклей берди.

Бир сааттан кейин жығыр таслар, путалар хәм тикенлер қолларын, дизелерин тырнап қып-қызыл қанға бояды. Бірақ ол жолынан қайтпай, тирсеклерин жерге тиреп және еңбеклей баслады.

* * *

Жетим усылай еңбеклеуиниң төртинши күнinde анасына гезлесті. Ол кең саҳраның қақ ортасына қурылған үлкен бир отаудың алдында қой бағып жүр еді.

Ол анасын көриу менен-ақ:
— Анажан,—деп орнынан секирип турды да, анасы тәрәпке ушты. Бірақ бес-алты адым таслағаннан

кейин естен кетип, жерге жығылды: тосыннан пайда болған шадлықтан ба, ямаса аяғы менен ишиниң қаты ауырыуынан ба, қуласы жығылды.

Сара жанынан артық улының дауысын танып, қолындағы таяғын бир қапталға ылақтырып жиберди де, шөжесине қанатын жайып жууырған тауықтай еки қулашын жайып жууырды. Жаным, қулыным, шийри-ним,—деп улы бетке зыңғыды ол.

Жетим сүйикли мехрибан анасының қушағында оның посалары менен есине келип, қаязыған еринлерин қәдирдан анасының шийрин ләблерине қойып, нәрестедей зауықланып, көкирегин аймалай баслады. Тап қумарланып, шарап толы кесаны қотарып салып, есина айырылған мәскүнемдей өзин жоғалтты...

Сара Жетимди өз қушағында ләззетли посалары менен және бир хушына келтирилгеннен кейин оны сүйеп, отауына киргизди. Бул жерде бай да, улы да, қатыны да жоқ еди.

IX

— Бул отау кимдики?—деп гәп баслады Жетим.

— Бул жергиликли байлардан биреуиники екен, ол гүзде ауылдағы хәулисине көшипти. Бай оннан сорап усы жерге жайласты.

— Байдың өзи қай жерде?

— Қалған малларын алып өтиу ушын дәрья бойына кетти.

— Күндеслерің қайда?

— Өлди,—деди Сара хәм қалай өлгенин бирим-бирим айтып берди.

Сараның айтыуынша Ийшанқулбай малларын хәм хаялларын дәрья бойына алып келгенде ол жерде тек бир ғана кеме бар екен, болғаны. Бай қара маллары, үй руузыгерлери, дән-пән хәм усы сыяқлы барлық затларын кемеге жүклепти: кемениң жүги ауырлық еткени ушын кемешилер байдың хаяллары менен кемеге минюине разылық бермепти. Бай өзи хәм хожалығын дәрьядан мес пенен алып өтиуге мәжбүр болыпты. Ийшанқулбай үш қатынын үш меске мингизип, өзи бир меске минипти. Улы Истамды арқалап алып:

— Көзлериңди жум, еки қолыңды қолтығымының астынан өткерип мени қушақлап ал,—депти.

Бай алдында қатынлары кейинде дәрьядан өте баслапты. Дәрьяның ортасына шекем мес бир қанша тынмиш жүзипти. Бирақ дәрьяның толқынлы жерине жеткенде байдың еки хаялы меслерин басқара алмапты, әуели үлкени, оның изинше киши хаялы местен жығылып, еки-үш рет суўға шүмип тез-тез ағар суўда ғайып болыпты. Тек бай, Сара хәм Истам дәрьядан аман есен өтипти.

Сара әңгимесиниң соңында:

— Солай етип, мен байдың жалғыз хаялы, қәнизетги шопаны хәм жалғыз хызметкери болып қалдым,—деди.

— Истамға не қылды?—деп сорады Жетим.

— Истам дәрьядан сау-саламат өтти, оны әкеси өзи менен бирге алып кетти. Бай хеш қашан оны мениң менен жалғыз қалдырмайды, маған исенбейди, душпанлық етип балама бир бәле қылып жүрмесин,—деп қорқады.

— Байдың шопан хәм жетимлери қаяқта?—деп және сорады Жетим.

Сара бул сорауға жууап бериудің орнына қашып келген күн уақысын айтып берди.

Сара айтыуына қарағанда, ауыл байлары соның ишинде Ийшанқулбайда әмирди шығарып салып болып ауылға қайтып малларын жыйнап гәлделерин қап-лап, нан жаптырып хәм қой сойдырып бир неше күнлик азық аұқатларын ғамластырыпты. Мәмлекетимиз кәпиристан болды, биз бенен жолдас болындар, мусылманабадқа барамыз, деп жетим хәм шопанларына өтирик-өсек тарқатыпты. Сол мәхәлде ауылда көптен берн көринбеген бир адам пайда болды. Бул Мураттың өлиги дәрьяның қырғағынан табылғаны хәққындағы хабарды айтып келип, соң ғайып болған киши екен. Ол хаял, бала-шағасын көриу ушын жылына бир-еки мәртебе келсе де бир түнейди де кетеди екен.

Әне усы адам әмир қашқан хәм байлар қашыуға таярланып атырған күни ауылға келипти. Ол кәмбағалларды жетимлер хәм шопанларды жыйнап революция хәққында айтып берипти хәм халықты байлардың изинен бармауға шақырып былай депти:

— Совет хәкимети—рабочий-дийханлар хәкимети ал кәмбағалларға хәмийше жәрдем береді, оларды

байлар құллығынан азат етеди, жер-суу береді. Кәм-бағаллардың балаларын хәм ата-анасыз қәуендерсиз балаларды балалар үйінде тәрбиялайды оларды оқытады, кәсип-өнер үйретеді.

— Байлар сизлерди большевиклерден қорқытып атыр, хош большевиклер ким?—деп оларға сорау таслапты хәм өзи жууап берипти:

— Большевиклер бир партияға бирлескен рабочийлардың алдыңғы бөлегі. Олардың тийкаргы ұазыйпасы-байлар, әмир хәм хәмелдарлар зулымынан адамларды азат етиу. Олар барлық рабочийларды өзине бириктирип, Россия халқын патша хәмелдарлар хәм харамтамақ байлар зулымынан азат етти. Большевиклер партиясы рабочий-дийхан хукиметине басшылық етеди. Большевиклер партиясына Ленин сыяқлы дуньяның ең данышпан адамы басшылық етип атыр. Ол пүткил өмирин мийнеткешлердің бахты ушын сарп еткен адам.

Уазшы сәл гидирип аламанды көзден кеширипти: адамлар жүзимди үзип-үзип жегендей, оның хәр бир сөзинің маңызын шағыпты. Ол өз сөзинің тәсиринен зауықланып дауам етипти.

— Байлар: «Енди мәмлекетимиз кәпиристан болды», деп сизлерди қорқытып атыр. Бирақ большевиклер хәм Совет хукиметинде «мусылман» хәм «кәпир» деген сөз жоқ. Большевиклер адамларды еки топарға: байлар хәм гедейлер яғный харамтамақлар хәм мийнеткешлерге ажыратады. Совет хукимети большевиклер партиясы басшылығында пүткил дунья мийнеткешлерин өзинің жанажан досты хәм перзенти деп биледи. Соның ушын да Совет хукиметин жүзеге келтирген уллы рус халқы Бухара мийнеткешлерине өз жәрдем қолын созды хәм оларды әмирдің жәбир-зулымынан азат етти, буннан кейин де бизге хәмийше жәрдемлеседи.

Бәринен бұрын Шақулдың бир тауық ушын еки тисин урып сындырған жетими сөз алып ұазшының айтқанларын тастыйықлапты хәм Шақулдың дәстиең көрген азаптарын айтып берипти. Ол өзинің ақырында:

— Мен он бес жылдан берли Шақул байбәтшениң есигинде хызмет еттим, сонда да тойып нан жемедим, таза кийим киймедим. Бұл тегин мийнетим ушын бир

тас «сыйлық» алдым оның менен еки тисимди сындырды. Бұрын адамлар мени «Эргаш» деп шақыратуғын болса, енди әне усы «сыйлық» тан соң «Эргаш кетик» деп атайтуғын болды.

Эргаш кетик сөйлеп болғаннан соң бағанағы адам:

— Справка,—деп сөз баслады, егер Шақул сениң хызметиңнің есесине бир тас «сыйлық» берип тисинди сындырған болса, Ийшанқулбайдың буйрығы менен ол Муратқа бир оқ «сыйлық» етип жақты дуньядан жоқ етти, хаялын өзине шоры, баласын жетим етип алды.

Аламан жигиттің бул справкасынан галауыт тапты, олар усы ұақытқа шекем Мураттың Ишанқулбайдың пәрманы менен өлтирилмедимекен, деп гүмансырап жүрсе де, бундай анық хабарды еситпеген еди.

Бул хабар Сараға да барып жетти. Ол да меҳрибан қостарының қанын ишкен қанхор Шақул хәм жыртқыш бай екенлигине көзи жетти.

Мәжилистен соң халық сондай гәзепленди; егер хәзир олардың қолында қурал болғанда қашыуға таянған байларды қырып таслап, мал-мүликлерин талан-тараж етер еди. Тилекке қарсы, оларда бел хәм кетпеннен басқа қурал жоқ еди, ол хәр бир байда өкеу-үшеуден бесатар бар еди. Соған қарамастан, мийнеткеш халықтан хеш ким байларға ерип қашып кеткен жоқ.

Сара қашып өткен күнги ұақыясын айтып.

— Солай етип, Ийшанқулбайдың жетим хәм шопанлары да басқа адамлар сыяқлы Совет хукиметине ықлас етип, байлардың изине ермеді. Менде кетпекши емес едим. Бирақ бул қанхор бай өзинің қасынан бир ели жылжытпады, мылтық асынып, беліне қылыш байлаған хәм қолына топанша услаған халда алдына салып айдап келип меске отырғызды. Ол дуньяда басқа хаяллары минген мести өз бетинше жиберсе де, қашып кетпесин деп мен минген местің арқанын өз қолына услап алды.

Байларға қарсы шыққан адам ким екен, мен оны танийманба?—деп сорады жетим.

— Сен танымайсаң, ол ауылға жүдә сийрек келди, сен оны хеш те көрмеген шығарсаң,—деди. Сара хәм бираз үнсизликтен соң:—Ә...Ә...танымасаң да билесен Қурбан деген бала бар ғо..

— Аға, аға, танийман,—деп анасының сөзін бөледі Жетим,—ол жүдә жақсы бала, мен оны «Қурбан аға» дейтуғын едим. Жайлауда қойлар маған ырқ бермей (күш бермесе) кетсе көмеклесетуғын еді.

— Дурыс айтасаң, сөзін дауам етті Сара,—енд усы адам Қурбанның әкеси, аты Рузымурат.

— Енди таныдым, мен ол кісіннің бір рет көрген мен. Қурбан «мениң әкем-усы», деген еді. Лекин мен ісенбегенмен. Себеби ол баладай жас көринер, бойы үлкен болса да сақал қоймаған кишкене мурты бар еді, болғаны.

Оның жасы отыздан асқан. Бәрхә сақалын қырып жүреді, соның үшін көзиңе жас баладай көрінген,—деді Сара.

— Жақсы екен деди Жетим.

— Сен мениң изимнен келмегениңде жақсы болатуғын еді. Рузымураттың айтыуына қарағанда, ояқта қалғаныңда большевиклер сени балалар үйіне апарып тәрбиялар еді, оқытып адам қылар еді. Егер өмириміз болса және көрисер едик-тә,—деді Сара баласына.

Жетим Мурат улы анасы менен болған усы сәубеттен соң большевиклер мәмлекеті өз ана Уатанына қайтыұды ойлай баслады. Ол өз алтын диярына барып, балалар үйінде тәрбияланып адам болып шығыұды әрман етті, бірақ еле жаслығы себебли бу мақсетін әмелге асырыұ жолын табыұға ақылы алмаспас еді.

X

Рузымураттың ауыл гедейлериниң улыұма мәжілісінде берген справкасына қарағанда, Мурат жоғалған күні таң сәхәрден турып, Ийшанқұлбайдың хәулісіне барып қойларды бағыұ үшін жайлауға айдап кеткен еді.

Қойлар еле отлап болмай атырып күннің ырайы бузылды. Әуели қатты дауыл турды. Сәл өтпей арқа батыстан қара бултлар көтерілип келе баслады. Гүлдирмамань гүркиреген сесті дөгерек-дашқа қорқынышлы гүлгула салды.

Хәр тәрептен ескен күшли самал ала қуйынға алапанып шаң-топырақ, шөп-шарларды көкке суұырды

хәтте тамыры беккем хәл гияларда қуйын менен аспанға көтерилди. Қуйын сондай дәрежеде күшли болды: оны бақлаушы адам мисли аспан менен жердің арасында үлкен минар қурылып, тырнағы жерде басы аспанға жетипти, деп ойлар еді. Көп өтпей қуйын кең сахраны әне усындай үлкен минарларға толтырып таслады.

Пәлекетке ушыраған Мурат қойларына ийелик ете алмай хәр тәрепке қаңғыртып алды. Ол не ислерин билмей албырақлап қалды. Қойлардың тым-тырақай қашқанын көрип тұрса да қай тәрепке бағыт алғанын аңғармады, себеби көз ашып әтирапқа қарау хәм өзіннен бір қәдем жердеги нәрсени көриү мүшкил еді.

Мурат бир саатқа шекем хәр тәрепке бийпайда жууырганныан кейин, зәхәрдей ашыған көзлерин қолы менен көлегейлеп бир жерде отырып боранның тыныұын күтиүге мәжбүр болды.

Арқа батыстан ескен, күшли самал айдап киятырган бултлардан сел қуйыла баслады. Шақмақ шағылып күпә-күндиз қараңғы түнекке айналған жайлауды ара-арасында жақтыландырып турды. Қуйын менен көтерилген шаң-тозаң жауында басылды. Самал еле тынбаса да енди көз ашыұ, шар тәрептен қойларды излеп табыұға болатуғын еді.

Мурат қойларын излей баслады. Хәр тәрепке бир жууырып ол қойларын бир қамыслықтан тапты. Қойлар бул жерде де тыным таппай, батпаққа батып шар тәрепке қашар еді.

Мурат қойлардың бул тынышсызланыуынан хайран қалды хәм дыққат пенен қараса қойларға бөри шауып биреуиниң қарнын жарып жеп тур екен. Қойлар «тамшыдан қашып, жауынға тутылған» адамдай бораннан қашып, бөриге дуұшакерлескен еді.

Бул аұхалды көрген Мурат не ислерин билмеди: бөри менен алысыұға қолында қуралы жоқ. Қолындағы бирден-бир таяғы қасқыр менен алысыұға жарамайды. Егер бул қурал менен қасқырға топылса оған жемтик болары аттан анық.

Сол мәхәл ауыл тәрептен Шақул көринди. Ол мылтық асынып ат шауып киятыр еді, қамыслыққа жақындағанда аты бир батпаққа батып қалды. Шақул

секиріп түсті де, атын сүйреп шығармақшы болды, лекин илажы болмады, ат уймадан шығыуға урынған сайын батып кете берди. Шақул атын құтқарып қалыу үшін қанша күшенседе шамасы келмеди, қара терге түсіп ақыры уйманың шетине отыра кетти.

Мурат Шақулға хәм оның атына жәрдем беріу үшін жууырып келди. Ол батпаққа түсіп аттың алдына көкирегине қолын тиреген халда дизелерин батпақтың шетине қойып, аттың сийнесинен көтерди, ат еки аяғын батпақтан сууырып батпақтың шетине тиреди. Мурат өзін шетке алды. Ат еки аяғы құрғақлыққа тийіуден бір секиріп шықты.

Бул халатты көріп турған Шақул Мураттың күшине қайыл қалды. Ол ишинен Мураттың бул мәртлигине «бәрекәлла» десе де, қыялында. «Мен бул адамға шақ келмеймен, егер арамызда ашықтан-ашық алысуу бола қойса, күлимди көкке сууыратуғыны турған гәп,—деп ойлады.

Шақул атты жетеклеп Мурат пенен қамыслықтың алдына барды. Қойнынан еки нан шығарып берип, бүгинги боранның нәтижелерин сорады.

Бүгинги анда шап, мында шаптан хәм ашлықтан диңкеси қурыған Мурат шаршап бір нанды тислеген халда боран ұақыясын хәм қасқырдың бір қойды жеп атырғанын айтып берди.

Шақул қасқырдың қай жерде екенін сорады. Мурат қасқырдың қойды бауызлаған жерін көрсетти. Шақул мылтығын алып бөриге қарай еңбекледі хәм өзи жыртқыш көрмейтуғын тасаға жатып оны нышанаға алды. Пароходтың түтині Шақулдың көз алдынан таралғанда қасқырдың өзи жарған қойдың қасында өлип атырғанын көрди.

Қасқырдың қорқынышынан еле айықпаған қойлар мылтықтың сестинен бес-бетер үркіп, хәр тәрепке қаша баслады. Мурат болса оларды қамыслықтан шығарыуға хәрекет етер еди. Бирақ Шақул оған қарап:

— Бийкарға тәшүишленип, әүере болма, хәзир қойларды үйриу мүмкин емес, оларды өз басына қойып бери кел, дәрьяның қырғағына барамыз. Сен нанынды сууға батырып жейсең, мен болсам бір қырғауыл атып бүгинги хызметің үшін саған беремен, үйіңе апарып бала-шағаң менен кабап писирип жейсең, оған шекем қойларда тынышланып қалады.

Шақулдың бул мәсләхәти Муратқа мақул түсти. Шақул атын тусаулап, қамыслықтың жанындағы майсалыққа жиберди де екеуі дәрья бойына кетти.

* * *

Жауын тынса да аспан еле бултлы еди. Бүгинги жауын боран қуйыннан кейін дөгеректе бір де тири беңде көринбес еди. Оның үстине жолда Шақул бір нәрсени яки бір адамды излегендей шар тәрепке алақлап қарай берди. Шақулдың булай тәшүишлениуіне хайран қалған Мурат.

— Неге хәр тәрепке алақлайсаң, я биреу-миреуден яки бір нәрседен қәуетерленип киятырсаң ба?— деп сорады.

— Яғ-ау, мен хеш нәрседен қәуетерленип атырғаным жоқ, хеш қашан кеулим пәрийшан болмаған, хеш ким хәм хеш нәрседен қорықпағанман хәм қорықпайман да. Олжа шығар мекен, деп төрт тәрепке қарап атқаным,—деп жууап берди Шақул.

— Усындай күнде ау нежесин,—деди Мурат, хәм-меси боран менен жауыннан қашып кеткен.

— Қәнекей, боран менен жауыннан қашып, бизге дус келсе.

Мурат пенен Шақул дәрья бойына келип бір жерге отырды. Мурат нанын жей баслады. Шақул болса мылтығының ояқ-буяғын көзден өткерип аңшылықты тәриплеп кетти.

— Аңшылық жүдә жақсы хәнер, аңшы хәр күни таза хәм мазалы гөш жейди: кийик хәм түлки сыяқлы хайуанлардың терисин сатып, кисесин пулға толады, қасқыр хәм шағалларды атып адамларды хәм малларды буд жыртқышлардың шеңгелинен құрбан болыудан азат етеди. Егер мен жаңағы қасқырды атпағанымда, бул ұаққа шекем көп қойды талап таслар еди хәм өзиңе де хұжим жасауы турған гәп еди.

Шақул орнынан турып шар тәрепке нәзер салды хәм және орнына отырып өзін мақтап кетти.

— Өзим де сондай мерген болыппан, егер бүлбилдің көзин нышанаға алсам да, оғым қәте кетпейди...

Шақул азмаз үнсиз қалып мылтығының оғын көзден кеширип және гәп баслады.

Лекин мен бул өнерди аңсатлық пенен ийелегеним

жоқ: көп шынығып, қаншадан-қанша оқларды зая еттім, ақыры жақсы аңшы болып жетистім. Хәзир де бос ұақтыңда көзім нышанаға алыудан, қолым мылтық ұслаудан шығысып кетпеуі үшін шынығып тұраман. Егер сахраға шықсам аң шықпаса тек шынығыу менен шуғылланып қайтаман. Бул жерде де бираз шынығыу ислеп тұрууға туура келеди, ҳеш нәрсе жолықпай атыр.

Мылтығын оқлап шар тәрепти көзден өткерген Шақул Муратқа қарап:

— Орныңнан тур, таяғыңды алып барып ҳо—о, ана ылайға шаншып қой! Бир жерин көрсет, сен көрсеткен жерди гөзлей аламан ба, яқ па?—деди.

Мурат таяғын Шақул айтқан жерге апарып шанышты да, оның топыр үшін көрсетип:

— Мине, мына жерин нышанаға ал!—деп таяқтан шетлемекши болды. Мылтығын таярлап тұрған Шақул Мураттың былай кетиуин күтпей, тетигин басты. Мурат жығылды оқ таяққа емес, Мураттың бүйрине тийди. Шақул мылтықты ылақтырып жиберип, Мураттың қасына жууырып келди ҳәм тыпыршылап атырған денени аяғынан сүйреп дәрьяға атып жиберди ҳәм:

«Әне енди бедеу ат та, бесатар да өзимдики болды» деп қыялынан өткерди.

XI

Ийшанқұлбай мал мүлкин дәрьядан өткерип болып қоңсы мәмлекеттиң ишкерирегине көшти. Бул жерде ол жаңа отау тикти, Шақулды да өз үйине алды.

Көшип қонысланғаннан кейин бай ақ денели ҳасылзадалардың бириниң қызына үйленди. Байдың таза ҳаялы менен Шақулдың ҳаялы отау ишинде бәйбише болып отыратуғын еди. Үй руузыгершилиги, мал-халға қарау ҳәм оларды өриске айдау сыяқлы ауыр жұмыстарды Сара ислейтуғын Жетим бундай ауыр жұмыстарды тындырууда анасына жәрдемлесетуғын еди.

Бай бул жерде сырлы турмыс кешире баслады: ол Шақул ҳәм баласы Истамды ертип ярым ақшамда

итлы шығып кетер еди, бир неше күн ғайып болып кетип, және ярым түнде үйде пайда болады.

Бай үйде болған пайытларында түнде көк сәлле ораған адамлар тез-тез келип туратуғын еди. Олар байларға мылтық топанша ҳәм оқларды қоржынларына салып, мылтықларын топ-топ етип шалшаларға орап ҳәр қайсысы қоржынларын атқа жүклеп, мылтықларын ериниң алдына қойып ярым түнде үйден шығып кетеди; бир неше күннен кейин және қайтып келгенинде қолында қоржын да, мылтық та жоқ болады.

Бул аўхалдың сырын биле алмай Жетим ҳайран болып жүрди. Бир күни ол буны анасынан сорап еди.

— Мениңше бул елде қурал-жарақ сатыудың түсирими мол шығар, соның үшін бай қурал-жарақ сатыу менен шуғыллана баслаған болууы керек,—деди Сара.

Сөйтип жүргенде бир ұақыядан Жетим байдың ғайып болуу себебин де, оның неге қурал-жарақ жыйнауының сырын да билип алды.

Бир күни Жетим анасы менен қойларды жайлаудан айдап келди. Сара ишки хәулиге кирип кеткен соң Жетим қойларды қораға қамады. Буннан соң ол қораның алдындағы топырақларды тегислеп өзине орын ҳазирледи ҳәм жемниң үстине отырды.

Бир сааттан кейин Байдың баласы Истам бир бөлек көгерген нан бир кесе суу әкелип берди. Жетим нанды жибитип жеп болып уйықлауға жатты.

Лекин ҳеш уйықлай алмады: бир жағынан ҳауа ыссы ҳәм қапырық, екінши жағынан мал қораның өткир ништерли сүйир шыбынлары оған хұжим жасап, бет жүзин мойынларын шақты. Шыбын шаққан жерлери күйгенинң үстине дуз сеугендей лаулап жанып, қышып азап берер еди.

Қасыған сайын ауырыуы күшейип баратыр... Ярым ақшам болып қалса да Жетим уйықлай алмады. Сол пайытта биреу дәрүазаны тақылдатты. Тақылдыны еситип Шақул дәрүазаны ашып еки атлыны ишке киргизди. Олар аттан түсти.

Шақул атларды дийәалға қағып қойылған қазықларға қаңтарып мал қораның жанындағы сылаға баслап келди де, шыра ҳәм панысты алып шығып және байға да хабарлау үшін ишке кирип кетти.

Азырақтан соң бай шыра көтерип шықты. Шақул

сыпара шалша әкеліп төседі. Бай шыраны ортаға қойып, сәлемлесіп қал-ауқал сарасып болған соң хәмменен шыра әтирапын дөгереклеп отырды.

Гүрриң басланды. Олардың гәпи дәрьяның аржағы—Жетим тууылып өскен елдің адамларының сөзіне усар еді. Сөйлесіп отырғанлар гәптиң арасында Хисар, Регар, Көктас, Кабадиян, Дехнаұ хәм Термез сыяқлы район хәм ауыллардың атларын көбірек тилге алды.

Олар сөзлериниң арасында Жетимге бийтаның адамлардың да атын тилге алды. Булардың ишинде Ибрайымбек, Фузайыл мақсым, Султан ийшан, Анұар патша, Жаббархожайың, Дәулетманбий хәм Көршермат дегенлер жийрек тәкирарланар. Гүрриңлесіп ұақтында баспашы хәм қур басы сыяқлы сөзлер де көп тилге алынды.

Жетим олардың аузынан «большевик» деген сөзди де көп еситти. Ол буны анасынан да бир рет еситкен еді. Анасы большевиклер хәққында Руұзымураттан еситкенлерин айтып берген еді. Бирақ түңги қонақлар большевиклерди жаманлап атыр.

Жетим сөйлесіп отырғанлардың гәпинен соны билди: дәрьяның арғы жағында большевиклер рабочий хәм дийхан хәкіметин дүзипти, бул хәкімет жалаң аяқларды, кембағал жетим-жесир шопанларды әмирдің дәуранында байлардың қол астында ислеген күнликши хәм батрақларды өзиниң әтирапына жыйнап, оларға жер суұ хәм жұмыс берипти. Бай, молла-ийшан хәм әмир хәмелдарларының кембағаллар үстинен хәкімшилигин бийкар етилипти.

Бай, сүтхор, ийшан-молла хәм әмир хәмелдарлары баспашы деп аталатуғын әскер толап, кеңес хәкіметине, большевиклерге қарсы қойды. Жоқарыда ати тилге алынған адамлар сол баспашылардың басшылары екен. Баспашылардың мақсети Кеңес хәкіметин қулатып, кәмбағалларды байларға және қул етиұ хәм әмирдің қайтадан патша тахтына отырғызыұ екен.

Сөз нәубети Ийшанқулбайға тийген соң былай деді ақыл айтты:

— Баспашылар Кеңес хәкіметин қулатыұ ушы большевиклер хәкіметине жәрдем берип атырған адамларды ғана өлтиремиз, деп жүре бермесин. Балаки қолына түскен хәр бир кәмбағал хәм хәр бир жетим

жесир шопанды да өлтире берсин. Неге десен, Кеңес хәкіметин хәм большевиклердин сүйениши халықтың көпшилигин тутатуғын әне, усы жетим-жесир, шопан хәм гедейлердур. Егер исши хәм дийханлар болмағанда, большевикте Кеңес хәкіметиде болмас еди.

Қонақлардың биреуи гәпке араласты:

— Усы ұаққа шекем дийханларды бала-шағасы менен қырып таслаудан қолымыз талмаған, қалтырмаған. Бизлер көбинесе қызыл әскерлердин кийимин кийип алып, ауылларға от беремиз: Гедейлерди өлтиремиз. Солай етип, бир оқ пенен еки қоянды атамыз, бир жағынан гедейлерди жоқ етемиз, екинши жағынан халық арасында большевиклерге хәм қызыл әскерлерге қарсы гәзеп оятамыз,—деді.

Мийманлар Шақул әкелген ауқатты жеп болып жолға атланды. Шақул иштен бир неше мылтық, топанша хәм бир неше қалта оқ алып шықты. Ол топанша хәм оқларды қонақлардың қоржынларына салды, мылтықларды болса шалшаға орап байлап берди.

Сапар алдынан мийманлардың бири байға былай деди:

— Жер-суұы, мал-мүлки, үй-жайынан жуда болып, гәрип болған байлардың ұазыйпасы баспашыларға жәрдем беріұ. Олар қолындағы бар затының бәрин, хәтте керек болса үст-кийимин де сатып, оның пулына қурал-жарақ алып баспашыларға берсин. Биз жеңиске ерискеннен кейин байлар қайтадан жер-суұына, мал-мүлкине, жетим шопанларына ийе болады, ертең бүгін жұмсаған гәрежетлериниң бирин он, онын жүз, жүзин мың етип қайтарып алады.

— Бул жолда биз мал-дүньямызды аямаймыз, керек болса, хәтте, жанымызды да лидә етемиз,—деді бай.

Сол замат топаншаның тарс еткен сести еситилди.

— Уай, өлдим!—деп жерге жығылды бай. Шақул менен қонақлар ишек силеси қатып күлисти.

Мийманлардың биреуи топаншасының, оқланған, оқланбағанын анықлаұ ушын аспанға оқ атып көрген екен, топанша оқланған болып, атылып кеткен еди.

Сол адам қоржынынан оқ алып топаншасын оқлап алды. Олар атларына минип хәулиден шығып кетти. Бай болса еле ессиз жатыр еди.

Бул сөзлердин маңзын шаққан Жетим: «Байлар

Баспашыларды қуралландырып, кәмбагал хәм жетимлерди өлтиреди екен, Уатаныма қашан болсада қайтыұым менен, баслы ұазыйпам байларды Кеңес хукиметине тутьп беріу болады» деп ойлап қойды.

XII

Арадан еки жыл өтті. Ийшанкулбайдың түсириминиң тийкарын қураған қойлардың саны әдеуір кемейип қалды. Қойлардың көбиси хәулиниң имаратына, үйлениуге хәм әсиресе баспашыларды қуралландырыуға кетти.

Бай қалған қойларды Сараның өзи-ақ баға алатуғынын көрип Жетимге хәр күни берилетуғын бир шаппаттай қатқан нанында артықша қәрежет деп есаплап оны таң азданда үйинен қуып жиберди.

— Бар, қайда барсаң сонда бар! Саған беретуғын артықша наным жоқ,—деди ол.

Сара Жетимниң гөне-көкси кийимлерин кийгизди, бир гүлшени ләттеге орап қойнына тығып қойды да, жигербентин, бауырына басып өксип-өксип жылады. Ол көзинен аққан жасы менен баласының бет-жүзин шашларын хөл етип жигербентиниң көзлерин сүртип.

— Бул елде әуре сарсаң болып жүрме, қалай етсеңде дәрьядан өтип елиңе қайт. Балалар үйин излеп тап. Ол жерде сени тәрбиялап, оқытып адам етеди, қапа болма. Егер дуз-дәм тартса мен де изиңнен жетип бараман,—деди.

Жетим жалаң аяқ жолға түсти. Қашан хәули көзден ғайып болғанша адым сайын артына қайырылып, үйдиң алдында турған меҳрибан анасын көрип, жүреги езилип жылар хәм көзлерин сүртип, және нәйлаж алға қарап жүрер еди.

Бул айралық Жетим ушын оғада аұыр еди. Себеби ол бирден-бир сүйениши, меҳрибаны, қыйын уақларда тәселле беретуғын хәм жубататуғын адамы менен айрылысып атыр еди.

Ол бир неше рет жолда қайтып, анасының қасында қалыұды ойлайды, бірақ ойланып булай иелеуіге болмайтуғынлығына көзи жетти. Хожейин үйден орын бермесе қай жерде жатады, шаппаттай нанын қызғанғаннан кейин не жеп күнелтеди?

Бахытсыз анасының аұхалы Жетимдикинен де

ишынарлы. Ол жанынан да артық көретуғын баласының көз алдынан мәңгиге кетип баратырғанын көрип турыпты бірақ, өзи менен алып қалыұға хеш қандай имканияты жоқ. Тап бир жаны денесинен шығып баратырған, оны сақлап қалыұға құдирети жетпейтуғын адамдай еди ол.

Сара улы менен бирге кәрұан сарайдан шығып кетпекши де болды. Бірақ буған оның батылы бармады. Себеби бай жолын тосып ғана қоймастан, тап өлгенінше сабайтуғынын ол билетуғын еди. Соның ушын да улына берген үәдесине мууапық, қолайлы пайытын тапқанынша бул пикирин кейинге қалдырды.

Сара Жетимнен көзин айырмады, ол узақласқан сыйын көз алды қараңғыласып баратырғандай еди. Бара-бара Жетим көзинен ғайып болды. Ол Сара ушын узақ күнге пүткил әлемди нурға бөлеп турған қуяш еди ғой, енди ол көк жийектиң артына батып кетти. Дүнья Сараның көзине қараңғы көрингенлиги соншелли, тап бир күн батып әлемди зимистанлық қапалағандай туйылды.

— Эй, Маша! Неге қарақшыдай серрийип турыпсаң, уақыт песин болды, қойларды усы уақытқа шекем далаға айдап шықпапсаң!

Сара есин жыйып қараса, бай оны балағатлап атыр, қуяш найза бойы көтерилип, зер шақлы нурын көк жийекке шашып тур екен.

Байдың ақыретинен қорыққан Сара асығып қойларды айдап шықты. Лекин оның ақыл-еси улы менен бәнт еди. Ол қолайлы пурсат тауып, байдың үйинен қашыұды ойлап еди.

Сараның бул ниетин бай да сезип қалған еди. Соның ушын баласына Сараны аңлытып қойды хәм оны күтә зәрүрлиги болмаса, үйден жыраққа шығармас еди. Истамда әкесиниң тапсырмасын орынлау ушын Сараның дөгерегинде шырмауықтай шырмалар еди.

* * *

Жетим жол жүрди, жол жүрсе де мол жүрди. Лекин қаяққа баратырғанын билмейди. Ол дәрья бойына барып, өз ұатанына тез өтиуіге қарар еткен, бірақ бул жол оны дәрья бойына апара ма, яқ па, буны билмес еди.

Ол усы тәрәп дәрьяға апарды-ау деп ойлап, таулардан, ойдан, қырдан, далаңдықлар менен жылға сайлардан өтті. Шаршаса суудың бойында отырып, анасы берген нанның шаппаттайын суўға басып жоғалады хәм және жолға түседі...

Кеш түсип, әлемди қараңғылық қаплады, Жетим түнеп қалыу мақсетинде ушырасқан бир қарабақан кирди. Қарабақананың алдына бир ешки байлап қойылған, оны ылағы емип тур. Хәулиниң шетинде би қатын менен еркек адам қарама-қарсы, отырып, аққатланып атырған еди.

Жаңағы жигит Жетимнен ким екенлигин, бул жерге неге келгенлигин сорады.

— Мен дәрьяның арғы тәрәпинен келген мүсәппи боламан, анамнан адасып қалып, излеп жүриппен, бул жерге бир ақшам түнеу үшін келдим,—деп жууап берди. Жетим хәм: «бул гәним жалған емес, өз туған анамды излемесем де, мени өз қушағына басып ардақлап камалға жеткизетуғын анамды-ана Уатанымды бүгин камбағаллар менен жетимлердиң хә қыйқат Уатаны болған анамды излеп жүриппен» деп ойлап қойды.

Жүдә бәрекелла,—деди үй ийеси хәм Жетим дәстурханға мирәт етті. Оған да нан, қатық берди. Жетим аұқатланып болғаннан кейин жаңағы хаял бир мушқа төсек салып оны жатқызды.

Жетим ерте турып бет-қолын жууды да, жолға түспекши болды. Бирақ хаял оның аштан-аш жолшығыуына рухсат бермей, бир кеса сүтке нан туўра жегизди хәм қолына бир гүлше берип жөнелтпекши болды. Жетим жолға түсти, лекин адым атқан сайын аяғы ауырып атырғаны сезилер еди. Хаял оны тоқтатып аяқларына нәзер салды, аяғының асты қабырып кеткен, табанлары жарылып ириң ағып тур.

— Бул турысында жүз адым да баса алмайсаң, деди де, оны отырғызып, ески шүбереклер менен аяғы шарыққа усатып орап, кенеп пенен байлады да:

— Енди кете бер алла-таланың өзи яр болсын, деди.

Жетим ертецине де мийрим шәпәәтли хаял берген нанды жеп кешке дейин жол жүрди. Кешқуры бир көриниси тәўирлеу бир аўылға келип дус келип биринши дәрўазаға кирди. Бул үлкен хәулиде бир не-

бөлме, мал қора хәм әйўан бар еди. Қора иши болса қой менен малларға толы.

Бир киси оннан ким екенлигин хәм не ушын келгенлигин сорады. Жетим кешегидей етип, жалған жууап берди.

Бул жерде мүсәппир ушын жай жоқ,—деди шубхалы дауыс пенен ол адам.

Жетим оның әлле неден гүманланғанлығын сезип:

— Соншама хайўан сыйған үлкен бир жайдан қалайынша он төрт жасар бала ушын бир ақшамға баспана табылмайды екен. Мениңше, сиз мени уры деп ойлап турыпсыз, мен уры болғанымда да усы жасым усы аўхалым менен қолымнан не ис келер еди,—деп налынды.

Жаңағы адам уялып қалды да бир мүйешти көрсетип:

— Бар анау жерге барып жата ғой,—деди.

Бул ақшам да өтті. Жетим таң сәхәрден турып кетиўге хәзирленди. Түни менен Жетимниң хәш қандай ерси қылығын көрмеген үйдиң ийеси, оннан пайдаланбақшы болып:

— Шаршап қалған қусайсаң, мениң үйимде қалып бир неше күн дем ала ғой, шопаным ауырып қалып еди, сауалып келгенинше қойларымды бағып турсаң,—деди.

Бул усыныс Жетимге мақул түсти. Шынында да еки күн пияда жүрип күтә шаршады. Сондай-ақ ол бул адамның бир неше күн қойын бағып, берген нанының бир бөлегин жеймен, қалғанын жыйнайман. Бир неше күнлик аұқат ғамлап, жолға түсемен, шөп жеп кесел болмай дәрья бойына жетип аламан. Дәрьяның арғы жағы болса мениң әзиз ұатаным, деген пикирлер менен:

— Мейли, қалайын,—деп разы болды.

Хәули ийеси мал қораның қасындағы бир өжирени түнеу үшін Жетимге берди. Жетим таза хожайынның үйинде азаннан кешке дейин шопанлық етті. Оның күндеги аұқаты бир нан хәм бир дана құрттан ибарат еди. Жетим құртты жемей нанның ярымын жеп, ярымын анасы нан түйип берген шүберекке орап, өжиресинде сақлап қойды.

Оныншы күн дегенде Жетим құрт пенен жарты нанды ески шүберегине орап қоймақшы болып еди,

ол босап қалыпты: бір неше күннен бери жыйнап жүрген наны да, құрттары да жоқ. Бұның себебін хожайыннан сорады.

— Жеңгең өжирене кирип, жемей таслаған құрт пенен нанларды «обал болмасын» деп алыпты,—деп жууап берди хожайын.

Жетим хеш нәрсе демеди. Бирақ ишинен азық жыйнауды қайтадан баслайман, енди жыйнаған азықларымды хеш ким таба алмайтуғын жерге жасыраман, деп қойды. Бирақ усы күннен баслап хожайын оған құрт бермеди хәм шаппаттайдан нан берип:

— Сен жақсы бала екенсен, аұқатты аз жейсен, бәрәкелла!—деп оның мақтауын жеткізди.

Соннан соң Жетим басқа бир пикирге келди: қолайлы пайытын тауып, хожайынның еки үш нанын урлап, қашып кетпекши болды.

* * *

Жетим қашуы үшін қолайлы уақыт күтип, жаңа хожайынның қойын бағып жүре берди. Көп уақыт өтпей күткен пайыт жетип келди. Жетим бир күни намазшамнан соң қойларды пададан айдап келди. Хожейн де оның аты да үйде жоқ еди, ол хожайын узақ жаққа ат минип кеткен болса керек, деп ойлады. Қойларды қораға қамап, Жетим хәулиге кирди. Үйде шыражаныұлы, балалар уйықлап жатыр, хожейнининң хаялы үйде жоқ еди. Ол хәулини тексерип шықты, хеш ким көринбейди. Қоңсы хәулиге ашылған ергенек беттен қандай да бир сес еситилди, болғаны. Жетим барып құлақ салса, хожейнининң хаялы қоңсы хаял менен сөйлесип отыр екен.

«Қолай пайыт келди»,—деди Жетим ишинен хәм жууырып үйге келди де тинте баслады. Үстине көрлетөсек жыйналған сандықты көрди. Сандықты ашса иши толы нан екен. Жетим бес күнлик жолға мөлшерлен бес нан алды да үйден шықты. Оның көзи әйуанға асын қойылған себетке түсти. Себет еле кеуе қоймаған құрт пенен толы екен. Құрттан онын сайлап, нанының үстине қойды хәм өжиресине барып, оларды өзиниң ески шүберегине түйди де, жамау-жамау кийимлерин кийип, шопан таяғын қолға алып, түйиншикти қойнына тығып жолға түсти...

Жетим еле аұылдан шығып та үлгермеген еди, қарсы алдынан атлы хожайын дуушакерлесип қалды:

— Жол болсын қайда баратырыпсаң?—деп сорады.

— Хеш жаққа! Азғантай шамаллап, таза хәуада дем алып қайтайын, деп шығып едим,—деди Жетим, қорқып қалтыраған дауысы менен.

— Шамаллауға шықтың ба! Узақ күн шамалға тоймаған екенсең дә,—деп хожайын атынан түсти де Жетимниң қойнындағы түйиншегин алып, шешип көрди.

— Нан жеместен жүрип, бирден бес нан менен он құрт жемекши болыпсаң да,—деди хожайын сурланып. Жетим үндемеди. Хожайын түйиншикти қайтадан түйип, Жетимниң қолына услатты да, атына минип:

— Қәне, алдыма түсі!—деди.

Жетим алдында пияда, хожайын изинен ат минип аұыл ишине қарай бағдар алды. Дәрұазаның алдына барғанда Жетим хожайынның жайына кирмекши болған еди, хожайын оның жолын тосып:

— Енди мениң жайымда саған орын жоқ, жолың ашық, кетебер,—деди. Жетим жолға түсти, бирақ хожайын да оның изинен қалмады. Шама менен бес километр жол жүргеннен соң, бир жайдың алдына жетти. Дәрұаза алдында мылтық услаған қарауыл турған еди,

— Тоқта!—деп буйрық берди хожайын.

Жетим тоқтады. Хожайын атынан түсип, атын көше шетиндеги бир терекке байлады да Жетимди алдына салып жайға алып кирди. Өжирениң ортасында бир неше адам чай ишип отыр еди.

— Қандай жұмыс?—деп сорады отырғанлардың биреуи хожайыннан.

— Мине, мына баланы қолындағы нәрселерин үйимен урлап шығып, кетип баратырғанында қолға түсирдим. Жазаланыуын сораيمان,—деп Жетимди түйиншиги менен оларға тапсырды.

— Миршаб¹ уйықлап атыр, сиз жұмысыңызға кете бериниз, ертең ол жұмысқа келиуден-ақ биз айтып жаза бергиземиз,—деп жууап берди олардың биреуи.

Хожайын шығып кетти. Миршабтың адамлары Жетимди бир жер төлеге киргизип, есигин қулыплады да өзлери түйиншиктеги нан хәм құртлар менен тағы чай ишиуге киристи.

¹ Миршаб-хәмир полициясындағы начальник, иркиұхана хогамн.

* * *

Жетимди қамап қойған жер төле наятый тар хәм қараңғы еди. Бул жерде Жетимнен басқа тағы да бесалты киси жатыр. Жетим де олардың балағаты менен бир-еки тепкисин татқаннан соң бос бир мүйеш тауып көсилди. Ол «енди мениң жас басыма қандай саўдалар түсер екен» деген қыял менен узақ түнди өткизип, таңға жақын уйықлап қалды...

Жетим көзин ашса, жер төленің есиги жоқ, қуяш нурлары оннан ишке сығалайды, биреу есик алдында тик турып «уры бала!»—деп оны шақырыуда еди. Ол адам Жетимди сыпа алдына алып келди. Отырғанлардың биреуи турып келип, Жетимнің жалаңаш денесине қамшы менен ура баслады. Жетим ышқырып жылады, отырғанлар болса ишек силеси қатып күлишти.

Олардың биреуи:

— Қамшыға шыдам бере алмайтуғын болсан, неге урлық қылдың—деди. Сабап-сабап шаршағаннан соң тағы оны жер төлеге әкелип таслап, есикти бекитти. Жетим сораусыз сабалыуының себебин билмей, тутқынлардың биреуинен сорады.

Олардың айтыуына қарағанда жергиликли хукиметтиң нызамына муўапық уры хәм жынаятшылар бир неше күн даўамында сораусыз сабалады екен. Соннан кейин лазым деп табылса тергеу алады, егер де хәкимлер жынаяты анық деп билсе, сорап хәлекке қалмай, оған сораусыз жаза белгилейди екен.

Әне усы «Нызамға» муўапық, Жетимди үш күн алып шығып сабап, тағы қамап қойды. Төртінши күни оны жер төледен шығарып сақаллары таррашланған, муртлаш кисиниң алдына алып келди. Ол хәули ортасына түрси қойып отырған еди.

— Саған жүз рупия штраф белгиленди,—деди муртлаш киси,—егер усы айтылғанды хәзир төлесен қутиласан, қасында пулың болмаса ата-анаң ямаса басқа туўған-туўысқанларыңды айтсан, биз адам жиберип, штрафтың пулын усылардан өндиремиз, соннан соң сен азат қыламыз.

— Менде пул да, туўған-туўысқан да жоқ,—деп жуўап берди Жетим,—тек бир анам бар қулласы, биреу оның да қәйерде екенлигин билмеймен, соны ізлеп жүрип усы бәлеге гириптар болдым.

— Онда хәр күни қамшы жеп жата бересен бе?

деп сорады жаңағы адам.—Усы жерде я өлесен, ямаса пулды тауып бересен.

— Не болса да тәғдиримнен көрдим,—деди Жетим хәм еңиреп жылап жиберди.

Бирақ оның көз жасына хеш кимнің рехими келмеді—оны жатқарып сабады. Бул сапары баланың көз жаслары тыйылып, оның орнына ғәзеп жалыны ийеленди. Ауырыу қаншама күшейгенине қарамай тисленип «тырс» етпей жата берди. Сабап-сабап шаршаған қарауыллар:

— Тур,—деди.

— Урып тойдыңыз ба?—деп сорады Жетим, орнынан турып атырып.

Олардың биреуи жуўап орнына баланың көк желкесине бир муш қондырды, ол ет бетинен жер тисленип жығылды. Бирақ Жетим лаппа турды да, урған адамға тигилип қарады. Ол тағы бир шаппат урып:

— Бар қамақханаға!—деди.

Жетим жер төлеге барып, өзине жүз рупия штраф салынғанлығын тутқынларға айтып берди.

— Саған жеңил жаза берипти,—деди тутқынлардың биреуи бизиң хәр биримизге мың рупиядан штраф салып қойыпты.

— Сизлердиң пулларыңыз болса керек, тауып бере аласызлар, мен қайдан пул тауып беремен?—деди Жетим.

— Биреуимизде де пул жоқ,—деди олардың биреуи.

— Ондай болса, усы жерде жата бересиздер ме?

— Ауа, жата беремиз дә, я болмаса бизлерди азат қылар,—деди тағы сол тутқын...

* * *

Жетим тутқын болғаннан кейин алтыншы күни ярым ақшамда күшли қозғалаңның шауқым сүрени менен оянды. Көзлерин уўқалап-уўқалап, қозғалаңға қулақ салып турғанында мылтықтан еки үш мәртебе оқ атылғаны еситилди. Арадан азғантай уақыт өтпей-ақ, қозғалаңшылар тутқынхананың қасына жетип келип есикти урып сындырды, ишкериге кирди де тутқынларды азат етті.

Жетим де олардың ишинен сыртқа шықты. Миршабхана жайында жүдә көп адамлар қолларына шом

көтерип турған еди. Жетимнің көзі шомлардың жақтысында жатырған үш өлікке түсті. Қозғалаңшылар екі өлікті көтерип алды, үшінші өлік миршаб адамларының бири болса керек, оған хеш ким қарамады.

Қозғалаңшылар өліклерди көтерген қалда тутқынлардың изи менен миршабханадан шықты. Жетим де олардың изине ерди. Дәрұаза алдында бир өлік қанға боялып жатыр еди, ол миршабхана қарауылы болса керек, оған хеш ким итибар бермеді.

Қозғалаңшылар шомларын жоқары көтерип, өліклерди көтерисн менен бир тәрәпке қарай кетти. Жетим болса олардан ажыралып, басқа тәрәпке қарай жөн алды...

* * *

Таң ата баслаған мәхәлде Жетим бир тау етегине жетип келди. Ол әри шаршаған, әри аш болған еди. Жерге көсип уйықламақшы болды, бирақ ашылық кирпик айқастырмады.

Күн шыққаннан кейин ол орнынан турып аұқат қыдыруға қарады. Шөптің тамырларынан басқа хеш нәрсе таба алмады, оларды жеуге кеули алдырмады, себеби буннан еки жыл бурын тамыр жеп, «өл» деп тартқан азабы еле есинен шықпаған еди. Соннан соң ол жаңа шыққан көк шөптерди алып шайнап көрди, олар да ашы еди, жутыуға қорқып түпирип таслады.

Бирақ не болса да тауып жеу лазым еди. Жүдә шаршап хәлсиреген болса да жегендей бир нәрсе табыуға үмитленип алдына умтылды. Дәслеп бир қумлық суусыз сай ушырасты. Ол дем алыу ушын қумның үстине созылды, усы заматта Жетимнің көзи қумды көтерип шыққан сарығыш бир нәрселерге түсті. Ол қолын узатып биреуин алып көргени де сол, көзи жарқ ете қалды, аұзынан силекейи шубырып кетти. Бул оған бурыннан таныс болған мазалы тағам замаррық еди.

Жетим өз Уатанында шопанлық етип жүргенинде бәхәр уақытларында замаррық терип отқа көмип писиретуғын хәм иштейленип жейтуғын еди. Хәзир оның қолында я дуз, я от, я күкирт жоқ еди. «Зәлели жоқ өзи де жемисли нәрсе, қамлай жеп сынап көремен» деди өзине-өзи хәм еки үш дана замаррықты жулып алып,

көлмек сууға жууды да аұзына салды. Азмаз нәр алып уйықлап қалды...

Жетим уйқысынан турғанда күн пединнен аұған, өзи де жүдә шөллеп қалған еди. Таслақтың үсти менен жоқары көтерилип, таза суу тауып ишти де замаррық өскен жерге қайтадан келип, жүзге жақын замаррық терди, оларды қойнына, үстине кийген гөне кийимлериннің киселерине толтырып тағы жолға түсти...

XIII

Жетим төрт күн, төрт түн жол жүрди. Тағы қолға түсип қаламан ба деп қорқып күндизине үнгир менен жыраларда, тау етеклеринде жатып, түнемелигине жол жүретуғын еди. Замаррық оған жол азық болды.

Ол сапарының бесинши күни таң атайын деп турғанда бир төбеге шығып, өзине үнгир излеп жүргенинде бир дәрьяға көзи түсти. Бул Әмиудәрья еди. Оның Әмиу екенлигин Жетим де дәрхал билди. Себеби, ол адамлардан бул әтирапта Әмиуден гөре үлкен дәрья жоқ екенлигин еситкен. Бирақ бул жер дәрьяның буннан еки жыл бурынғы Жетим өткен жери емес, оннан, я бираз жоқарырақ, ямаса төменирек жағы екенлиги сезилип тур. Қалай болғанда да арғы жағасында Жетимнің Уатаны бар екенлиги анық еди.

Жетим ана Уатанының горизонтын, оның дәрьяға келип тирелген етеклерин көрип, селден тасқан дәрья киби йошып кетти де, өзін тута алмай бәлент дауыс пенен гүбирленди:

— Эй, жана-жан Уатаным, хәқыйқат анам, мени тезирек мийримли қушағына бас. Анам мени тууған болса, сен тәрбиялап кәмалға келтирдің. Большевиклер қолына өткениңнен соң сен тағы да меҳрибанлық, берекели, тағы да шәпәтли болып, гөззалласып кетипсең! Тууған анам деп мен бәлелерге гриптар болған болсам, сен мени хәм маған усаған перзентлериндди бәлелерден қутқарып, тәрбиялап, адам қылып жетистирип атырсаң! Мен тәнимде жаным барында хызметиннен бас тартпайман, егер керек болса басымды, тәнимди, қанымды, жанымды жолыңа пидә қыламан!.. Әттен, мен хәзир жүзиүди билмеймен, бул халлас урған дәрьяны кесип өтип әдиүли топырағыңнан посалар алсам; әттең менде қуслардағыдай қанат жоқ, болмаса мынау ре-

Именез суу үстинен пәрүаз етип барып, илхам багыш-лаушы ҳауаннан қанып-қанып нәпес алсам, денеме қууат багышласа...

Жетим әне усындай қыялларға қайнап киятырған қууаныш сезимлерин жеңдиргеннен кейин, дәрьядан өтиу илажына киристи, дәрья бойының ҳәр тәрәпине көз таслады әтирапта я бир кеме, я бир мес ямаса қыбырлаган адам көринбеди. Тек дәрьядан узағырақтағы қамыслықтың жийегинен бир қара үй көринди қулла-сы. Ол төбеден түсип, усы қара үй бетке жол тартты. Қара үйге жеткеннен кейин Жетим есиктен ишкериге қарады. Үйде қара пәреннен келген, орта жаслардағы бир түркмен оттың үстине шәүгимди асып қойып астына отын таслап, от жағып отыр. Жетим түркменге сәлем берген еди.

— Уәликум ассалам, кел улым,—деди ол.

Жетим үйге кирди. Түркмен оның менен қол алысып көристи де отырыуы ушын жай көрсетти. Үй ийесі түркменшелеп ҳал-аўхал сорағаннан кейин, Жетимниң ким екенлигин ҳәм оның мақсетин сорастырды.

Жетим өзиниң арғы жағадағы мәмлекеттиң перзенти екенлигин, анасын көриу ушын усы тәрәпке өткенлигин ҳәм тағы сол жаққа қарай өтпекши екенлигин айтты.

— Буның ушын бираз сабыр қылмағың керек,—деди түркмен,—мениң бул жердеги тийкаргы кәсибим дийханшылық болса да тууры келип қалса, гейде адамларды дәрьядан өткерип те саламан. Бирақ бул жерден дурыслы адамлар өтпейди, қашқынлар ҳәм қашып өткенлердиң малайлары өтеди. Олардың мүлкин дәрьядан өткерип ушын өз жаныннан кешиуиң керек. Соның ушын да мен бул исти қанымның бақасына тең пул алған уақтымда ғана орынлайман.

Түркмен бираз үнсиз отырып отқа отын салды ҳәм өшип қалған отты үплеп жандырды да гәпин дауам еттирди:

— Сен бир пуллы қашқын пайда болғанға шекем сабыр ет, мениң хызметлеримди ислеп, дийханшылығыма жәрдемлесип жүр.

Жетим түркменниң бул усынысына қайыл болды ҳәм кеш болса да мақсетим усы жерде әмелге асады», деп ойлап қойды.

Шәүгим де қайнады. Түркмен еки чайникке чай демлеп, биреуин кеса менен бирге Жетимниң алдына,

екиншисин өзиниң алдына қойды. Қара үйдиң керегесинен бир жыртық ләттен алып ортаға жайды, онда еки зағара бар еди. Түркмен оның биреуин Жетимниң алдына, екиншисин өзиниң алдына сындырып қойып, екеуи де чай ишиуге киристи.

Чайдан соң түркмен Жетимге қарап:

— Жүр улым, енди сени егислигиме алып барып, егинлеримди көрсетейин,—деди.

Түркмен алдында, Жетим изинде жүрип егисликке қарай кетти.

Қара үйдиң алдында бир қамыслық бар, оның бир шети үйге келип тирелген. Қамыслықтың ортасында ҳәуизге усаған бир көл де бар, оның бир шети кеме жүретуғын салма арқалы дәрьяға тутасқан. Көлдиң үйге жақынырақ жеринде қайыққа уқсас бир кишкене кеме қазыққа байлаулы турған еди. Түркмен Жетимге кемени көрсетип:

— Сени дәрьядан өткерип салыуда мына усы кеме дәртке асады,—деди.

Түркменниң гәплерин еситип, кемени көргеннен соң, Жетимниң мақсетине жетиуине болған исеними тағы да артты ҳәм түркменниң изинен кеңнен-кеңнен адым атып бара берди.

Олар егисликке жетип келди. Түркменниң егислиги кишкене-кишкене қыйтақшалардан ибарат болып, бир қыйтағына қауын менен ғарбыз екен, олардың қарықларының үстине лобия менен буршақ, басқа қыйтақларына болса мәш, тары, жүуери, гүнжи ҳәм зығыр қусаған собықлы, майлы егинлер егилген, бос жерлерин ҳарам шөплер басып кеткен.

— Түркмен егинлерин Жетимге көрсетип:

— Сениң ислейтуғын исин усы; егисти отап, қауын-ғарбызды кетпенлейсен, жүуериниң түбин домбықлап, сууғарғанда жатып қалмастай етесен,—деп уқтырды.

Ол бир заматтың өзинде отыз қырық күнлик ис жоспарын айтып, Жетимди қызықтыруу мақсетинде:

Бул ислерди ислеп боламан дегенше бир пуллы қашқын да келип қалар, мен сени пулсыз ақ, қудай ушын өткерип саламан,—деди.

— Мейли деп Жетим отақ-шөплерди отауға кириспекши болып еди, түркмен оны тоқтатып.

— Бүгин деминди ал, ертең иске кирисерсен, «шар-

шағанда ислеген ис шала ис» деген,—деди хәм екеуи бирге қара үйге қайтты.

Қара үйге киргеннен соң түркмен Жетимге:

— Мен енди аўылға кетемен. Сен бул жерде жатып дем аласаң. Бирақ күн батқаннан соң сақ болмағын керек, тағы урылар кемені шешип алып кетпесин—деп нығарлады.

Жетим басын ийзеп «болады» деген ишарат билдирди.

Түркмен қазыққа қыстырыўлы турған шекпенин киийип атырып, тағы гәпке киристи.

— Таң атыўдан иске кирис, мен ертелеп аўылдан нан алып келемен хәм чай қайнатып қарныңды тойрызаман,—деп шапаны қыстырылған қазықтағы мылтығын алды да усы қазықтағы мести Жетимге көрсетип:

— Буған да беккем бол, тағы ийт-пийт келип ғайзап кетпесин,—деди де ақырында үйден шығып кетти.

* * *

Жетим қара үйде бираз көсиллип жатты да түркмен көзден ғайып болғаннан соң орнынан турды, гүпсарды қазықтан алып көл бетке қарай кетти. Гүпсарды суўға салып жибиткеннен кейин, оған үлпеп дем берди, хәм аўзын байлап суўға түсирди. Соннан кейин кииймлерин шешип таслап, гүпсарды минип алды. Бирақ ол велосипед минийди жаңа үйренип киятырған адамдай, гүпсар хәр қыймылдағанда бир жығылып суўға бата берди, тағы суўдың бетине шығып, гүпсарды минип алғаннан кейин, тағы айдаўға талпынды.

Бир сааттай шынығыў жасағаннан соң гүпсардың үстинде отырыўды үйренип, оны алға қарай ығызды. Оның көзине гүпсарды минип бир жерде турғаннан гөре, алға қарап жүрген аңсат көринди. Усы кейип оны ер жүрек етип жиберди хәм гүпсарды тағы да тезирек айдай берди, гүпсар қаншама тезлик пенен ықса ол соншама тыныш сезетуғын, хәтте бир тәрәпке қарай аўытқымайтуғын еди. Жетим усы тәризде көлдің дәрьяға ушласқан жерине шекем барып, тағы артына қайтты хәм гүпсарды суўдан алып шықты, демин жиберип, өз орнына асып қойды да көл бойына келип, кеме айдаўды машқы ете баслады.

Буннан бурын кеме айдамаған кишкене қоллары

дәслепки уақытларда бир-еки ескек тартқаннан кейин-ақ талықсыды. Бирақ бираз дем берип, тағы иске түскеннен кейин бурынғыға қарағанда көбирек шыдайтуғын болды. Сондай етип, сол күни кешке шекем Жетим он мәртебе көл бойына барып қайтты.

Күн батты. Ол жүдә шаршағанына қарамай, бүгінги машқы пайда еткен шадлығы менен жасады хәм «түркмен бир пуллы қашқын келе қойса мени оның менен бирге дәрьядан өткерип қайтады-мыс, егер тез арада ол қашқын келе ғоймаса, дәрьядан өтиў жолын өзим таптым» деп ойлады. Ол көл бойынан қара үйге келип көсилди, көсилгени де сол, силеси қатып уйықлап қалды.

Ярым ақшамда Жетим ат-туяқларының апыр-тапырынан оянып кетти хәм «кемеге урь, келдиме» деп орнынан турып сыртқа шықты. Ол кемені тек түркмен ушын ғана емес, өзи ушын да урыдан сақлаўы керек еди. Себеби, кеме оның дәрьядан өтиўи ушын зәрүрли.

Ол қара үйдің есигиниң аўзында турып, туяқ сести желген тәрәпке қарады, қараса еки атлы киятыр екен. Бирақ атлылар кеме байлаған көл жаққа бармастан, туўры қара үйдің алдына келди. Атлылардың екеуи де мылтық хәм қылыш пенен қуралланған еди.

— Қайықшыны шақыр,—деди Жетимниң алдына келип тоқтаған атлы.

— Қайықшы үйде жоқ,—деп жуўап берди Жетим.

— Қайда кетти?

— Аўылға.

— Зағара-пағара болса бизге шығарып бер.

— Бар зағараны жеп кетип еди, мениң өзим де аш жатырыппан.

— Жалшымағыр,—деп нан қалдырмай кеткен кемешини балағатлады баяғы атлы хәм олар қамыслықтың этирапын бир айланып, дәрьяның аяғы бетке қарап кетти.

Жетим ишинен «мен буларды уры десем, гедейлер екен ғой, қураллы гедейлерди өмиримде жаңа ғана көрдим»—деп ойлады да үйге кирип тағы көсиллип жатып қалды...

Бул ақшам Жетимниң усы еки атлыдан басқа хеш ким мазасын алмады. Ол уйқыға қанып, орнынан турғанында қуяш бир қанша жоқары көтерилип қалған еди.

Жетимнің бүгінгі тийкарғы жұмысы егисликті отақтан тазалау болмай, гүпсар менен кемени айдауды үйрениуден ибарат болды. Еки саат шынығыу жасағаннан кейін түркмен келип қалып, кейін жүреме деп қорқып, егисликке барды да егинлердің арасындағы отлақ шөптерді жула баслады.

* * *

Күн тал түс болып, саат он екилер шамасында түркмен аўылдан қайтып келди. Ол қара үйге кирип, от жағып чай қайнатты, сонынан егисликтің басына барып, Жетимнің бүгінгі ислеген ислерін көзден өткерди.

— Бүгінгі исиң берекетсіз болыпты—деп Жетимге кейінгендей болды да тағы дауысын бірден өзгертті:

— Мәйли зәлели жоқ, бул сениң ушын жаңа жұмыс, әсте-ақырын үйренип аласаң, соннан кейін исиң де өнімлі болады,—деп оны жубатқандай болды да:

— Қәне кел, чай ишейік,—деп оны қара үйге ертіп барды.

Чай ишнуі ұақтында Жетим кешегі қураллы гедейлер қаққында айтып берди.

Түркмен ұаха-ха салып күлди де:

— Олар гез келсе урлық хәм басқыншылық етиуден де қайтпайды, олар қәуендерсіз, күш-қуәатсыз бийшараларды ғана талайды, маған усаған бир оғына еки оқ пенен жуәап беретуғынларға бир пәс төмен түсіп сөйлейди,—деди.

Чайдан соң түркмен тағы аўылға қайтпақшы болып:

— Мен жоқ ұақытта биреу сорап келсе аўылға жибер. Кешегидей адамлар келсе: усы жерде жатып тұрың, азан менен келип қалар дерсең деп уқтырды.

Түркмен қайтып баратырып, чайдан аўысып қалған бир зағараны Жетимге берип:

— Аш болсаң жерсең, сақ бол, тағы «қураллы ийтлер» қолыңнан тартып алып жемесін, тәуирирек исле,—деп зинхарлап шығып кетти...

Чай ишип болғаннан кейін де Жетим көп ұақтың гүпсар менен кемени айдауға сарп етти, яғный түркменнің айтқанындай-ақ оның бүгін пединнен кейінгі ислеген иси де онша «берекетлі болмады»...

Жетим бәринен де бетер түркменнің аўылға барып келиуін есаплауға итибар берди: ол хәр күни саат он

бир-он екилерде аўылдан келип, Жетим ислеген жұмысты көзден кеширетуғын хәм оның менен чай ишип, кешки аўқаты ушын бир зағара берип, тағы да берекетлирек ислеуге кеңес етип, аўылына кететуғын еди.

Жетим түркменнің келип-кетиуі ұақтың анық билип алғаннан кейін, өзинің ис ұақытларын да белгиледи: ол хәр күни ертелеп, бир неше саат ұақтың гүпсар менен кемени айдауға сарп ететуғын, ал күннің орталарындағы төрт-бес саатты егисликте өткеретуғын болды.

Бара-бара ол гүпсар менен кемени дәрья орталарына алып барып, суудың ағысында да айдай баслады, бунда да бир қанша тәжірийбе арттырды. Буннан тысқары ол сууда жүзіуге, сууға сүңгип дем алмай узақ тұрууға да шынықты. Егисликтегі жұмыслар да қәлип-лесип кетти. Жетим егистің арасындағы отақ шөптер-ди отап таслап, егисликті гүлзардай етип, жайнатып жиберди. Түркменде Жетимнің бул ислерине жүдә кеу-ли хош болып, базы ұақытлары оған «тәсийин» қалып «бәрекелла» сөзлери менен хошаметлейди.

— Жақсырақ ислеі бер, куда қәлесе жақын арада бир пуллы қашқын келип қалар, сени оның менен бирден суудан пулсыз өткерип саламан,—деп Жетимди үмитлендиретуғын хәм жақсы ислеуге интасын арттыратуғын еди.

Түркмен Жетимнің қәдди бойына шақлап бир кишкене бел соқтырып әкелди. Оған жерлерди босатуу хәм жүәерилерди домбықлау жұмысларын тапсырды...

Қырық күннен соң Жетим шебер гүпсаршы хәм шаққан кемеші болып алды, хәтте ол гүпсар менен кемени суудың ағысына қарсы басқара алатуғын да болып қалды.

Егисликтегі жұмыслар тамам болғаннан кейін түркмен бир ажырықлы жерди көрсетти, бел менен аударып, тамырларын терип тасла, гүзде жоңышқа егиуге таярлауды тапсырды да;

— Оған шекем бир пуллы қашқын келип те қалар,—деп үмитлендирип қойды.

* * *

Жетим жаңа жұмысын да баслады. Бирақ пуллы қашқыннан хеш қандай дерек болмады... «Егерде жаз өтип, дийханшылық жыйналып болғанға шекем ол пуллы қашқын келмесе-ше?»—деп ойлауғын еди Жетим.

Жетим түнлердің бирінде әне усындай қыяллар менен уйықлай алмады. Ярым ақшамға шамаласқан уақытта қамыслық беттен адамның шылпылдысы еситилди. Жетим орнынан өрре турды да, үйден шығып, кеме тәрепке қарай жүгирди. Еки адам кемени шешип атырған екен...

— Кимсизлер? — деп сорады Жетим.

— Қорықпа мен,—деди таныс дауыс. Бул түркмен еди.

Жетим қууанып кетип оған қарай жүгирди.

— Пуллы қашқын табылды ма?—деп сорады Жетим.

— Мен де таярлана берейин бе?

— Бул адам дәрьядан өтпейди, суудың ортасындағы атаудың биреуине барып гүз қауын егiу үшін жолланып атыр,—деди түркмен.

Бул гәптің өтирик екенлигин Жетим сизди, өйткені түнде қауын егiуге бармайтуғынлығы оған мәлим еди. «Қим билсин, дәрьядан өтиу үмитин де қырық күннен бери жумысын ислеп жүриппен, мени уйықлатып таслап, бул айдап қанша қашқынларды өткерип қайтты екен? Мени болса алдап, қазирге шекем бир пуллы қашқынның келиуине қаратады» деп ойлады Жетим.

XIV

Бир күни Жетим ҳеш жумыс ислемей дем алы. Түркмен келетуғын уақытта өзін кеселликке салып тауланып жатты. Түркмен ауылдан келип көрсе Жетим «уай», «уай» деп ыңқылдысы жер жарып жатыр. Ол дәрриу чай қайнатып өзи ишти хәм кеселге де ишкизди. Жетим чайдан басқа ҳеш нәрсе жемеди. Түркменнің «нан же» деп тежеулерине:

— Иштейим алмайды, басым қатты сырқырап баратыр,—деп жууап берди.

Бүгин түркмен бул жерде көп турмады. Жетимнің күндизги хәм кешки ауқаты үшін еки зағара қалдырып ауылына тез қайтып кетти.

Түркмен кетиуден-ақ Жетим таярлыққа киристи: гүпсарды қазықтан алып, тигилген жүйлерин бирме-бир көзден өткерди, оның беккемлиги хәм суудың хәр қандай күшине де шыдам бере алатуғынлығына исенди. Соннан кейин кемениң қасына барып, оның да хәмме

жерин көзден өткерди, жыртылған ески гүписиниң пахтасынан алып, ушы өткер шөп пенен кемениң хәк ашқан жерлерине, тесиклерине жибитип тығып беккемледди. Ол тағы қара үйге келди де, зағаралардың биреуин шәүгимдеги ыссы сууға басып жеди хәм бираз уйықлап алыу үшін көсилеп жатты. Бирақ, уйықлай алмады. Оның барлық ақыл-ойы Әмиудей үлкен дәрьядан жалғыз өзи бул өмириниң ишинде биринши мәртебе өтиуі хәкқындағы ойлар менен бәнт еди. Өне усындай толқысуулар менен хәр саатта жүз мәртебе ояқ-буяғына аударылып күнди де батырды.

Күн батқаннан соң Жетим зағара менен гүпсарды алып барып кемеге отырды, оның жибин қазықтан шешип алып, ескек есе баслады, көл менен дәрьяның бир-бирине тутасқан жерине барып қайықты байлады да қараңғылықтың қойуласыуын күтті.

Усы уақытта жергиликли хәкметтің еки қарауылы дәрья бойы менен Жетимге қарай келе берди. Жетимнің оларға көзи түскенде ол қорқып кетти хәм «мақсетиме ерисейин деп турғаным да қолға түсип қалдым ба?» деп ойлады.

Қарауыллар туппа-тууры көлдің бойына келип Жетимди көрди хәм олардың биреуи.

— Хә қашқын, хәрма!—деп аттан түсип кемеге минди, кемеден гүпсар менен, Жетимнің жықтық-жықтық үсти-басларынан хәм бир зағарасынан басқа хеш нәрсе таба алмады.

Ол зағараны қолына услауы менен Жетимнің ким екенлигин, бул жерде не қылып атырғанын сорады.

— Кеме айдауды үйренип жүрип едим, сизлерди көрип тоқтап қалдым,—деди Жетим. Ол Жетимнің қол-аяғын байлап қайықтан шығармақшы болып еди, екінши қарауыл:

— Жибере бер! Бул бала қашқан менен не ис қыла алар дейсең. Зағараны алып келе бер,—деди.

Жанағы адам Жетимди өз ықтыярына қойып, кемеден шығып, атына минди де зағараны еки бөлип бир бөлегин өзи жеп, атын желдирип кетти. Олар көл менен қамыслықты бир айланып шықты да тағы дәрья бойына қарай кетип, көзден ғайып болды. Жетим қарауылдардың көзинше кемени қара үйге қарай айдады, бирақ олар көз алдынан узақласқаннан кейин, тағы дәрья бойына келип тоқтады.

Қараңғылық түсти. Аспандағы жұлдызлардың нұрынан басқа қеш қандай жақтылық жоқ, хәтте Әмиудің сарғыш ылай суында жұлдызлардың сәулесі де көрінбейтуғын еді. Жетімге ийгиликли исти баслаудың пайыты келди. Ол кемесин дәрьяның шетине қарай айдады хәм биреу көрип қалмасын деп, ескегин хәр екенде, кем-кемнен артта қалып баратырған дәрья жағасынан бир мәртебе көзинен өткизди...

Ол дәрья жағасынан еки адамның қарасын көрди, дәслепп ол: «мениң көзиме шығар, болмаса усындай тастай қараңғыда бул жерде адам не қылып жүрген?»— деп ойлады. Бирақ арадан көп уақыт өтпей сол қарадың хақыйқат адам екенлиги анық мәлим болды. Олардың биреуи жууырыуы менен, екіншиси әсте-ақырын дәрья бойына киятыр еди.

Жууырып киятырған киси дәрья бойына жетип келип:

— Тоқта қарақшы! Изине қайт! Болмаса атаман!— деди бәлент дауыс пенен. Жетім бул дауысты таныды—ол кейинги хожайыны, кемешиниң дауысы еди.

Жетім хожайынының әдеттегиге қарағанда ерте келиуине қарап, бир пуллы қарақшыны тапты ма екен, деп ойлады. Изинде әсте-ақырын киятырған адам қашқан болса керек. «Егер хәзир оның қолына түссем, мени бир оқ пенен атып таслайды, уақытты өткермей қашқаным мақул», — деп ойлады Жетім ишинен. Ол әне усындай ойлар менен кемени қос ескеклеп дәрьяның ортасына қарай айдады.

Түркмен мылтығын Жетім тәрәпке қаратып атты. Усы уақытта қарсы тәрәптен, яғный Жетімнің Уатаны тәрәпинен де бир неше мылтықтың избе-из атылғаны еситилди. Соннан соң хәр еки жағадан да атыспаның дауысы еситиле берди.

Түркменнің оғы кемеге жақынласпай, басқа жақларға ушып кетип атырған болса да, қарсысынан атылып турған оқлар кемениң ғыр-дөгерегинен безилдеп өте баслады.

Буннан Жетім қорықты, «дәслеппки оқлар жоқарырақтан өтип кеткен болса да кейингилериниң мениң басыма, яки кемеге келип тийиуи мүмкин» деп, кемени суудың ағысына қарай өз ықтыярына жиберди. Өзи болса кемениң жақлауына тасаланып жатты, қолын

узатып, гүпсарды алды да жатқан жерінде үплеп, дем бере баслады.

Қарсы тәрелтен келген оқлар кемеге де, оның ишине де келип тие баслады. Жетим қәуетерли хәм ауыр ау-халда қалған еди: бир жағынан оқ тийип өзиниң набыт болыу қәули, екинши жақтап оқ тескен жерлерден кемеге суу кирип, батып кетиу қәули тууды. Ол бул қәуиптен қутылыу үшін дем берилген гүпсардың жибин билегине орады да кемениң бир шетинен гүпсар менен бирге жылысып сууға түсти.

* * *

Жетим меске минбестен оны билегине байлаған күйінде суудың ағысына қарап ыға берди. Ол көбинесе сууға сүңгип ықты, деми түүесилсе суудың бетине шығып, дем алғаннан кейин тағы да сууға сүңгиди...

Қарсы тәрелтен атылған оқлардың дауысы кем-кемнен қатты еситилип олардың көпшилиги кемеге келип тийиуде еди. Бул жағдай кеме сууға толып, батып кеткенге шекем дауам етти. Жетим шама менен еки саатқа шекем меске минбеди, биресе сүңгип, биресе суудың бетине шығып ыққа қарай кете берди. Мылтықлардың дауысы биротала тынғаннан кейин, ол гүпсардың үстине минди де алдырақ барып суудан шықпақшы болып, суу ағысына қарай ығыуын дауам етти.

Тағы бир саатлардан кейин Жетимнің қарсы алдынан бир кишкене атау көринди. Ол жүдә шаршаған хәм халдан кеткенликтен усы атауда дем алмақшы болып, месин алып суудан шықты. Бирақ атауға шығыуы менен-ақ аяғы уймаға батып қалды, себеби, атау жақында пайда болған, дөгереги еле уйма екен. Жетим аяқларын уймадан зорға тартып алып атаудың ортарағына барды, ол жер құрғақшылық екен. Ол дем берилген гүпсарды басына қойып, көселип жатты. Ол әри шаршаған, әри аш, әри тоңған еди. Сонлықтан, Жетим тап безгек тутқан адамдай қалтырап, тислери бири-бирине тийип қалшылдауы менен болды.

Жетим бир неше минут уйықлады, бирақ дем алыу орнына аухалы барған сайын төменлей берди. Ол басын көтерип жанажан Уатаны тәрелти көзден кеширди, жаға дым жақын, дәрья бойындағы қамыс пенен көк шөп-лер анық көринип тур еди.

«Бул жерде өлип кетиуім хеш гәп емес еди. Бирақ

мақсет босағасында өлип кетиу жүдә қайғылы. Тағы да сапарымды дауам еттиргеним жақсы, егер өлсем де меҳрибан анам, қәдирли Уатаныма бир қәдем болса да жақынласып өлемен» деди ол ишинен.

Уатанына болған муҳаббат оған қууат берди. Орнынан турып, мести көтерип атаудың жағасына келди, мести сууға салды да жағаға қарай жүзе баслады. Ол местин үстінде жатып алып, сууды қоллары менен де, аяқлары менен де есип, үйрек киби жүзип бара берди...

Дәрьяның жағасы жақын, атау менен жағаның ортасынан өтетугын суу жүдә әсте ағатуғын, хәтте көл менен хәуизден парқы жоқ десе боларлық еди. Жетим еки көзин дәрья жағасынан үзбей, ол жерде адамның бары-жоқлығын анықлауға талпынды. Өйткени, «Егер де жағада баспашылардың қолына түсип қалсам, мен бир жетим, кәмбағал баламан, олардың қолынан қутылыуым мүмкин емес»,—деп қыял сүрип барыуда еди.

Бирақ жағада хеш ким көринбеди, хәмме жер жым-жырт, хәтте, қамыс пенен көк шөплердің жапырақлары қыбырлататуғын дәрежеде де самал жоқ еди. Ашық аспандағы нурлы жұлдызлардың жақтысында Жетимге хәмме нәрсе анық көринди. Ол жана-жан Уатанына тезирек жетиу қууанышы менен мести айдауды шаққанластырды.

Қуласы, мес жағаға барып жетти. Жетим бир көк шөп ямаса қамыстың порығынан услап суудан шықпақшы болып қолын узатқаны да сол, бир қууатлы қол оның билегинен услады, екинши биреуи болса местин бауынан тутты. Жетим қолға түсти, бирақ ол өзин кимнің қолға түсиргенин билмейтуғын еди. Себеби, оны услаған адамның геүдеси қамыс пенен дәрья бойында өскен көк шөплер хәм шақалардың ишинде тасаланып тур еди.

ЕКИНШИ БӨЛИМ

1

Жетим менен мести қууатлы қоллары менен суудан тартып қырға шығарған адам орнынан тикейди, сәл кейинлеудеги қамыслықтан тағы еки киси шығып келип, баланың басында турды.

Булардың үшеуі де Жетим көрмеген кийімлердің кийінген, оның бундай адамларды биринші көріуі, олар бір қыйлы хәм бір түрден европаша кийінген еді. Олардың үшеуі де мылтық, тапанша гранаталар менен қуралланған.

Жетимді суўдан тартып алған кисі оны өз еркине қойып, местің аузын ашып ишине қарады, қолы менен тинтип те көрди, онда хеш нәрсе жоқ еді.

Соннан кейін ол Жетимнің ким екенлигин, қай жерден хәм не мақсет пенен дәрьядан өткенлигин сорады. Жетим оның сөзлерине түсинбеди хәм бетине қарап үндемей тура берди. Қамыслықтың ишинен шығып келген кисілердің биреуі Жетимнің рус тилин билмей-туғынлығын сезип, берілген саўалды Жетим түсинетугын тилге айландырып сөйледі. Жетим саўалларға жуўап беріуі уақытында басынан кешкен хәдийселерді бирме-бир баян қылды хәм қандай мақсет пенен дәрьядан өткенлигин төмендегіше баянлады.

— Мен өзимнің жана-жан Уатаныма—большевиклер басшылығында хақы-хуқуқын байлардан өз қолына алып атырған, кәмбағал менен жетимлердің Уатанына жетиуі, балалар үйінде тәрбияланып, оқып, адам болып шығыу, большевиклерге қарсы бас көтергенлерге қарсы гүресіуі ушын, баспашыларды қуралландырып, кәмбағалларды өлтирип атырған хәм Уатанымды күйдирип жүрген байларды қолға түсирип, большевиклерге тапсырыуі мақсетінде дәрьядан өттім.

— Егер гәплериң рас болса мақсетлериннің хәммесине ерисесен,—деди дилмаш арқалы сорау берип атырған кисі хәм сумкасын ашып, ишинен бир шақмақ қант пенен бир дана шоколад алып Жетимге берди де.

— Мыналарды же, бираз диңкеңе киргеннен кейін кетемиз,—деди.

Жетим қантты аузына салып, сорый баслады. Усы уақытқа шекем ол байдың үйінде қанттың түрін көрген болса да мазасын татып көрмеген еді. Қант оғыры мазалы нәрседей түйилди, ол питегене жүрегін жалғады, кеулі қарар тауып, сууықтан сырқырай баслаған денесине жыллылық бағышлады.

Жетим қантты сорып турып, конфеттің реңди хәм гүмистей жылтырақ қағазларын ашып, бир қолына қағазларды, бир қолына қоңыр түслес шоколадты услап,

қағаз бенен конфетке тапталып қарады, себеби бундай нәрсени өмирінде биринші мәртебе көрип турғаны.

Дилмаш Жетимге күлимсиреп қарады хәм конфетти көрсетип:

— Мынаўсын же, — хәм қағазларын көрсетип:

— Мынаўсын тасла, — деди.

Жетим конфетти аузына салып еді, ол қанттан да бетер мазалы көриди. Ол конфетти шайнап атырып, қағазларын бирме-бир көзден өткизди хәм жылтырақ қағазды тырнағына тийгизип көрди.

— Буларды не қыласаң, тасла! Булар керексиз қағазлар! — деди дилмаш Жетимге.

Ол конфеттің ақырғы қалдықтарын жутып атырып оның қағазларын немқурайлы түрде көзи қыймай жерге таслады, бирақ көзлерін оннан үзбеди. Қасындағы адамлар бир нәрсе сорада жуўап берип, тағы да көзлери конфет қағазларына тигилди. Шоколадты жетимнен кейін Жетимде күш пайда болды: енді ол қалтырағанын қойып, өісине де сәл қан жууырған еді.

Жетимді услаған адамлар оны дилмаш пенен бирге заставаға алып бармақшы болып жолға түсті. Жетим олардың алдында кеуіл тоқ, шад болып баратыр.

* * *

Шегарашылар Жетимді заставаға алып келгенде, оның үстінде бир дамбалдан басқа хеш нәрсе жоқ еді. Бул жерде оған таза кийім-кеңшеклер кийгизип, кишкене ғана өжиреге алып кирди. Өжиреде Жетимді услап келген кисілердің кийимине уқсас кийім кийінген бир кисі отырған екен.

Бул кисі де баяғы сораулардың тап өзін тәкирарлайды. Жетим де дәрья бойындағы айтқан жуўабын қайталады. Бурынғы берілген сораулардан буның парқы, тек сорау-жуўаплардың хәммесинің бир қағазға жазылыуында еді...

Сорау-жуўап тамамланғаннан соң, сорау берип отырған кисі:

— Алып шығыңлар, аўқат беріңлер, уйқыласың, дем алсың. Ол жағын кейін көрермиз, — деди.

Жетимді басқа бир кишкене өжиреге алып барды. Өжиреге киргенинде қап-қараңғы еді, бирақ бирден жап-жақты болып кетти. Бул аўқалдан Жетим сеске-

нип, қалтырап, қорқып кетти, естен тана жазлады. Ренки қашып, еринлери бозарып кетти. Ол биресе пәтикте асыұлы турған лампочкаға, биресе өзін үйге алып келген сақшыға қарай берди.

— Қорықпа! Бул өзи жанатуғын шыра, оның атын электр деп атайды, — деди хәм соңынан дийуалдың қасына барып кнопканы басып, еки-үш рет лампочканы өширип-жандырып көрсеткеннен кейин үйден шығып, есикке қулып урып кетти.

Жетим өмиринде тас шыра, лампа шыра хәм шүтик шырадан басқа шыраның түрлерин көрмеген еди. Электрди болса ол «бизинң елимизге большевиклер алып келген нур» деп билди хәм кнопканың қасына барып, шыраны еки-үш мәртебе өширип, жағып көрди.

Енди Жетим шексиз қууанышта еди, азап-ақыретли қараңғылықтан әжайып жақтылыққа жеткен жас кеулиннің шадлығын қойнына сыйдыра алмайды. Ол хәзир шексиз қууанышын биреуге айтып, кеулин басыуды ансады.

Сол уақытта Жетимнің есине меҳрибан анасы хәм Қурбан ағасы түсти. Қәне енди, хәзир олар усы жерде болса, өз қолы менен электрди өширип-жағып, өз өнерин көрсетсе, яғний, большевиклер алып келген әжайып нәрсени ең жақын дослары болған анасы менен Қурбанларға салтанатлы түрде көрсетип берсе.

Электрди көрип, оны жағып-өшириуді үйренгеннен кейинги таңланыуы әдеуір басылғаннан соң, Жетим үйди көзден өткерди: жай күтә тар, оны өжире десе де болады, бирақ күтә таза, дийуаллары аппақ, еден менен пәтигине тахта қағылып, майлы бояу менен сырланған. Өжирениң бир шетине кровать қурылған, оның үстине жумсақ төсек салыулы; тағы бир мүйешине стол қойылып, оның үстине клиентка төселген, ал оның қасында кишкене гүрси тур.

Жетим бундай безелген жайды өмиринде биринши рет көриуи еди. «Большевиклердинң балалар үйи усы болса керек», деп ойлады ол.

Бирақ бул өжире қамақхана еди. Егер усы уақытта биреу Жетимге «бул жай — қамақхана» — деп айтса, оның тилин жулып алғысы келер еди. Себеби, ол буннан бир ярым ай бурын қоңсы мәмлекеттинң қамақханасын көрген. Ол қамақхана Жетимнің хожайыны қабауық ийтин байлап қоятуғын кетектей қараңғы, патас, дий-

уаллары қап-қара болған; мал қорадан да жаманырақ еди. Ол жердеги жатырған тутқындарға кийим кийгизбейтуғын хәм жақсы қатнас жасамайтуғын, кийимлерин шешип алып қамшы менен қамшылап, қамап қоятуғын еди.

Жетим «балалар үйине» буншама тез орналасқанына қууанып отырғанында өжирениң есиги ашылып, бир адам чай, нан, қант алып кирип келди. Оларды столдың үстине қойды да Жетимге гүрсини көрсетип:

— Кел, отырып чай иш, нан же, — деди де тағы есикти жауып шығып кетти.

Жетим чайға қант салып, нан жей баслады... Қарны тойыудан-ақ есик ашылды, баяғы адам және кирип келди, стакан менен тарелкаларды стол үстиен жыйнастырып алды да кровать көрсетип:

— Бул сениң жататуғын орнын, — деди Жетимге.

Ол есиктен шығып кетер алдында Жетимди кнопканың қасына әкелип, лампочканы өширип-жандырыуды үйретти де:

— Жатарда шыраны өширип жат, — деп тапсырды.

Жетим басын ийзеп мақуллады хәм лампочканы бир еки рет өширип-жандырып:

— Буны мен әлле қашан үйренип алғанман, — деди.

— Молодец, жарайсаң! — деди бағанағы киши хәм есикти жауып шығып кетти.

Жетим кийимлерин шешип, жумсақ кроватьнң үстине шығып жатты. Бул оның өмиринде биринши рет кровать хәм жумсақ төсекте жатыуы еди. Сонлықтан да басын дастыққа қойыудан-ақ уйқыға кетти.

* * *

Жетим өжиреде ары-бери жүрген қарауылдың аяқ сестинен оянып кетти. Қуяш айнадан сығалап, өжирени жылытқан саат он екилерге барып қалыпты.

Кийимлерин кийип болғаннан кейин қарауыл оны сыртқа шығарды. Ол таза қаудан тойып-тойып дем алды. Бети-қолын жууып, өжиреге тағы кирди, қарауыл есикти жауып кетти. Аз ғана уақыттан соң бағанағы адам тағы да чай, нан, қант алып келип, Жетимнің алдына қойып кетти.

Ауқатланып болғаннан кейин Жетим тағы да кро-

ватқа шығып пәтикке қарап жатты да бираз көз жумып алды. Бірақ енди ол зериге баслады:

— Ақыры, балалар үйінде оқытады дейтуғын еди, оқыу қашан басланар екен, басқа балалар қайерде екен? Жалғызлық жанға батты ғой! — деп өзінше гүбірленди.

Ол орнынан турды да темир решеткалы терезенің алдына келип, сыртқа қарамақшы болды, бірақ хеш нәрсе көринбеди. Себеби айнаға ақ нәрсе сүртілген екен, оннан сырттағылар көринбейди. Буннан соң ол ауыздағы жайға шықпақшы болып қапыны тартты, есик ашылмады, ол сырттан қулыпланған еди. Жүрегі қатты зериккенликтен қысылып баратырғандай сезилди:

— Астапыралла! — деди ол өзіннен-өзі. — Балалар үйінде баланы бір үйге жалғыз өзін қамап қояды екен-ау? Бул нәрсе жақсы емес. Буну үлкенлерине айтып, тәртібин өзгертиу керек»...

Ол тағы кроватқа барып жатты, орнынан және тұрып, өжиренің ишинде арман-берман жүре баслады... Зеригиуи шегине жеткен уақытта есик ашылып, бұрынғы чай, нан алып келген адам столдың үстине нан менен сорпаны әкелип қойды да чайнек-кеселерди жыйнастырып алды.

Ол есиктен шығып баратырғанда Жетим:

— Ағай, тоқтап тұрың! Оқыу қашан басланады? — деп сорады. Ол адам Жетимнің жүзине хайран болып қарап турды да:

— Бул жерде оқыу болмайды, — деди.

— Басқа балалар қайерде? — деп тағы сорады Жетим.

— Бул жерде сеннен басқа бала жоқ, — деп жууап қайтарды ол.

Бул адам хайран қалып есикти қулыплап кетти. Жетим де «баласыз хәм оқыусыз балалар үйине» хайран болып, гүрсине барып отырды да сорпа ишиуге киристи. Ол нанды сорпаға туурап жеди, картошка хәм гөшлерди де дәс соқты.

Сорпасы мазалы екен, — деди ол өзине-өзі. — Хәр жүни бир қой сойып жейтуғын Ийшанқұлбайдың үйінде маған көгерип кеткен нан беретугын еди, онда да тойдырып емес-ау. Хәптеде, он бес күнде бир мәртебе сорпа бере ғойса да, ол жылытпа, гөш бере қойса пышақ пенен сом гөшлерин сылып алып, қуры шөпке уса-

ган сүйекти ғана маған беретугын еди. Ал бул жерде болса әри мазалы сорпа, әри сом гөш те берди.

Жетим сорпаны өзінше тәриппеп болғаннан соң:

— Булары жақсы-ау, бірақ бул жерде ишип-жетп жатыудан басқа жұмыс жоқ екен-дә, буған шыдап болмайды. Хеш болмаса қасымда бир бала болғанда оның менен гейде ойнап, гейде сөйлесип отырар едик, — деди хәм орнынан тұрып, кроватқа жатты...

* * *

Жетим шырт уйқыға кеткен еди. Оны қарауыл келип оятты да:

— Мениң изимнен ерип жүре бер, — деп азанда сауал алынған жайға алып келди.

Өжиреде азанда Жетимнен сауал алған адамнан басқа және еки адам отыр еди. Бүгин де сол сауаллар хәм сол жууаптар айтылып, қағазға жазылды.

Сауал алыушы қарауылға қарап:

— Мынаны сыртқа алып шығып тұрың, тағы шақыраман — деди.

Қарауыл Жетимди есиктин алдындағы кишкене кроватқа отырғызып, өзи де оның қасына отырды. Арадан көп уақыт өтпей, оны ишкериге тағы шақырды.

— Сени босатып жиберемиз, үйине барасаң ба? — деди сауал алыушы адам Жетимге қарап.

— Мениң үйим жоқ-ғой, — деп жууап қайтарды Жетим.

— Ағайын-тууысқанларың болса солардикине барарсаң бөлким?

— Ағайын-тууысқанларым да жоқ!

— Олай болса, босатып жиберсек қайерге барасаң? — Мен бул жерден басқа хеш жаққа кетпеймен, усы жерде қалып оқыйман. Тек те мен жатырған үйдің есигин ашық қойсаңыз болды, — деди Жетим.

Ол жердеги адамлар бир-бирине қарасып күлискеннен соң сауал алыушы Жетимге:

— Бул жерде оқытпайды, — деди.

— Неге, балалар үйінде оқытады дейтуғын еди ғой, деди Жетим.

— Бул жер балалар үйи емес, — деди күлискенн ба-са алмай атырған сауал алыушы. Басқалар да ишексилеси қатып күлисти.

— Балалар үйине жиберсек барасаң ба? — деп және сорады.

— Бараман! — деди Жетим әри қуғанып, әри ғайран қалып.

Ол жердеги адамлар өз-ара күлсип кеңесті:

— Бул баланың жасы әдеуір болып қалғанға ұсайды, сөзіне қарағанда жасы он алтыдан төмен емес. Бул жастағы балаларды қәде бойынша балалар үйінен шығарады, бизлер оны қалай етип балалар үйіне жибереміз? — деди олардың биреуі.

— Бойы ұзын болса да берген жууапларына қарағанда еле он төрттен аспаған. Тағы да оның үй-жайы, ағайын-тууысқаны жоқ, буны оқытыу керек. Хәзиринше бизде балалар үйінен басқа киймин кийип, аұқатын жеп, оқып тәрбияланатуғын арнаулы жер жоқ. Сонлықтан формалистлик етип отырмай, баланы балалар үйіне жиберіу керек, — деди сауал алыушы адам.

Басқалар да бул ұсынысты мақуллады. Сауал алыушы Жетимге қарап:

— Сыртқа шығып тур. Хәзир биз хат жазып сени балалар үйіне жибертеміз, — деди.

Жетим сыртқа шығып турды. Бир неше минуттан соң есиктен қолына конверт ұслаған бир қарауыл шығып келип, оны балалар үйіне алып кетти.

Қарауыл Жетимди балалар үйіндеги жайлардың биреуіне алып келип, қолындағы конвертти сол жерде отырған адамға берди хәм Жетим менен бирге жумсақ диванға отырды. Ол адам конвертти ашып хатты оқып, басын көтерместен:

— Жүдә жақсы! — деди де, қәлем менен хаттың үстине бир нәрселерди жазды хәм артындағы дийуалға орнатылған кнопкалардан бирин басты.

Қоңсы жайдан бир адам шығып келди. Отырыс-турысынан балалар үйінің баслығы екенлиги көринип турған жаңағы адам, кирип келген кисиге хатты созып:

— Мынаны рәсмийлестирің, — деди:

Ол адам хатты көзден өткергеннен кейин Жетимге қарап:

— Усы бала ма? — деп сорады баслығынан.

— Аўа, усы бала! — деди ол дәптерди бетпе-бет ашып отырған қәлпинде басын көтерместен.

— Қәне, жүриңиз, — деп оларды бир жайға алып ба-

рып, өзи столдың қасындағы табуреткаға отырды да қасындағыларға скамейканы ұсынды. Олар да отырды.

Жүрис-турысынан бул адам балалар үйінің секретарына ұсайды. Ол қолындағы хатқа қарап, бир дәптерге әлле нәрселерди жазды. Соннан соң бир бет ақ қағаз алып, мүйешине штамп басты, бир неше қатар сөз жазғаннан кейин мөр де басты. Соннан соң өжиреден шығып, ақ халат кийген орта жаслардағы бир хаялды ертип келди, өзи жазған хатты оған берди де Жетим менен қарауылды ийеги менен ымлап көрсетип:

— Буларды алып барың, балаға кийим-кеңшек кийдирип, үстиндеги кийимлерин бул кисиге (қарауылға) берің, хатқа да қол қойып, усы адамға тапсырың, — деди.

Ақ халат кийген хаял Жетим менен қарауылды бир жайға алып барды. Әжире күтә кең, бир тәрепине кийим илдирилетуғын шкафлар қойылған. Ол хаял шкафлардың биреуін ашып, бир топ кийимди алды да Жетимнің бойына өлшеп көрди. Бул кийимлер Жетимге әри келте, әри тардай көринди. Оларды орнына қойып, тағы бир топ кийимди алып атырып:

— Хәзирше ұсыдан басқа ұзын хәм кең кийим-кеңшегимиз жоқ, келте болса да, тарлық етсе де, ұсыны кийип турасаң, кейин ала бойыңа шақлап тиктиремиз — деди ол Жетимге.

Соннан соң қарауылға қарап:

— Сиз тағы аз ғана күте турасыз, мен баланың үстиндеги кийимлерди шешип әкелип беремен, — деп, Жетимди бир топ кийим менен есиги кийим туратуғын жайдың ишинен ашылған бир өжиреге алып кирип кетти.

— Яқшы, — деди қарауыл демигип қалған адамлардай хәм ысқырып жайдың ишинде арман-берман жүре баслады.

Қарауыл көп силейип күтип турмады. Жанағы хаял Жетимнің кийим-кеңшегин алып шығып, бир газетаға орады хәм секретары берген хатқа да қол қойып, оған қайтарып берди.

Егер қарауылдың Жетимге көзи түскенде, оның тап сол өзи алып келген бала екенине исенбес те еди: ол аяқ-қолын, шашын ыссы суўға жууып тап-таза болды. Шашлары таралып, аяқ-қолының өсип кеткен тырнақлары алынып, ақ көйлек, ақ шалбар, ақ костюм, ақ ыштан, ақ туфли, ақ шулық кийген еди.

— Айнаға барып бир қара, өзінди таныр ма екенсең? — деди жаңағы хаял Жетимге күлип.

— Мен буннан бурын өзимди айнада көрмеген болсам қанша өзгерип кеткенімди қалай билемен? — деди. Жетим айнаның алдына баратырып хәм айнаға қарап турғанында тағы сөйледі:—өзимди бурын айнада көргенімде еди. Әлбетте, хәзир бул кийімлер менен өзимди таний алмаған болар едим. — Ол күлип турған еринлерин бир-бирине жуплай алмай бирнеше минут айнаға қарап турып қалды...

* * *

Жетим айнаға қарап атырғанында қарсы алдындағы терезениң қасына бир бала келип оған тигиле қарап турып қалды. Ол Жетимнен гөре бойшаңырақ, қәдди-қәумети келискен хәм аяқ-қоллары да оныкиннен үлкенирек еди. Бирақ Жетимге уқсаңқырайды. Көзлери де Жетимнің көзлериндей қап-қара, Жетимге усаған қырмызы жүзли, шашлары да оныкиндей жылтылдап турған, қоллары да Жетимнің хәзир ғана жууылған қолындай тап-таза.

Бала Жетимге бираз қарап турды да үйдин есиги алдына келип;

— Апа, кириуге болама?—деп сорады.

— Кире бер, — деди жаңағы хаял.

Бала үйге кирди. Үйге биреудин киргенин сезген Жетим оған бурылып қарады. Кирип келген бала Жетимге дыққат пенен әдеуір қарап турды да;

— Кеширерсиз, жолдас! Сен Мурат ағаның баласы Жетим емесписең? — деп сорады.

Тосыннан әкеси менен өзиниң атын еситип, берилген сорауға жууап беріуди де умытқан бала бир заманға шекем аңырайып турып қалды да бирден:

— Хау, сен Қурбан ағамсаң ғой, өзимнің ағажанымсаң ғой, — деп оған бойын таслады.

Еки жас өспирим бир-бирин қушақлап, шын жүректен көрискеннен соң хал-жағдай сорасты:

— Мениң басымнан өткенлерди сорамай-ақ қой! Оны айтып беріу ушын таңы атпайтуғын түн, қуяшы батпайтуғын күнлер керек. Мен анамнан айрылғанда ол сау-саламат, тири еди, бирақ тирилей гөрте еди. Хәзир мен, мине, усы балалар үйине орналасып атырман — деди Жетим. — Қәне, өзиң де айтып бер! Ауға-

лың жақсыма, ата-анаң сау ма, ауылдың жағдайы қалай? Сен бул жерде не қылып жүрсең? — деп сорады тағы.

— Мениң бул жас басым да көп бәлелерди көрди. Ата-анам баспашылар тәрeпинен өлтирилди, баспашылар ауылға да от берип кетти.

Хәсиретимди айтсам мен,
Узақ көп түнлер керек,
Мен жыласам, сен күлсең,
Екеумиз ғана болсақ тек.

— Өзим усы балалар үйинде тәрбияланып, сауатымды аштым, комсомолға өттім. Бул балалар үйин шегарашылардың комсомол шөлкеми қәуендерликке алған. Мен бул жерге балалар үйиниң айырым жұмысларын тексеріуге сол шөлкем тәрeпинен келдим, — деди де Қурбан Жетимге қолын созып:

— Хош. Хәзирше сау бол! Сен бул жерге орналасып, кеуилинди жәмлеп ал. Мен де комсомол шөлкеминиң тапсырмасын орындайын. Соннан кейин жайпарақат отырып, кеуил дәртлерин, бастан өткергенлерди айтсармыз,—деди де Жетимнің қолын беккем қысып шығып кетти.

Қурбан ағзасы болған хәм усы балалар үйин қәуендерликке алған комсомол дегенинің ким яки не екенлиги хакқында Жетим ойланып қалды.

Хұрметли оқыушыларымыз Қурбан менен оның әкесиниң басынан кеширгенлерин еситиуге асығып атырған болса керек. Биз әне усы уақыяларды бирме-бир баян етип, китап оқыушылардың тилеклерин орындауға хәрекет етеміз.

II

Қурбанның әкеси — Руузымурат дәслепп Бухара жақларда мәрдикарлық етип, бес-алты тенге арттырғаннан кейин ауылына келип хаялын, бала-шағасын көрип, олардың азық-ауқатын таярлап берип, қайтып кететуғын еди.

Ол әне усындай сапарларының биринде Бухарадан өз ауылына қайтып киятырғанында суу қайырға шығарып таслаған Мураттың өлигин жерлеп атырғанының үстинен шығып қалды. Өлини ол таныды, хәтте бүйирин-

деги оқтың изинен, дәрьяға өзи түсіп кетпей, биреу тәрәпинен атып өлтирилгенлигин де анық билди.

Бул хабарды ол аўылға жеткерди хәм көп сорастыруулардан кейин Муратты Ийшанқулбайдың буйрығы менен Шақул атып өлтирип, дәрьяға таслап жибергенін анықлады. Бирақ ол жынайтшыларға қарсы гүресе алмады. Өйткени әмир хұкимети хәм оның хәмелдарлары байларды қорғайтуғын, оларға қарсы шыққан, хәтте қарсы сөйлеген кәмбағаллардың күнин қарап ететуғын еди. Бирақ әмир қашқаннан кейин хәм байлар қашыуға таярлық көрип атырғанда ол халық арасында байларға қарсы үгит жүргизип атырып, жынайтшыларды хәм жынайттың сырын справка ретинде ашып таслады.

Бухара—Термез жолының қурылысы уақтында Руўзымурат мәрдиқаршылықты таслап, темир жолдың жер қазыушы рабочийлары қатарына жұмысқа өтті. Жол питти, пайдаланыуға тапсырылғаннан соң ол Термез депосында бир қанша уақытқа шекем қарапайым рабочий болып, кейин ала темиршиниң шәкирти, оған соң мастер болып иследи.

Руўзымурат февраль хәм Октябрь революциясын Термез темир жолшылары менен бирге күтип алды, олардың арасында тәрбияланды, оның класслық санасы да усы жерде оянып камалына жетти. Ийшанқулбай хәм Шақул тәрәпинен Мураттың өлтирилиуиниң мәнисин сол уақытта-ақ түсинди. Олар Муратты өлтириу менен кәмбағалларға мына нәрсени билдирмекши еди: кәмбағаллар байларға бас ийип, олардың буйрықларын орынлаулары, сызған сызықларынан сыртқа шықпаулары, байлар талап етсе хәтте хаялларын да аямаулары керек, олай болмаған жағдайда Муратқа усап өлип кететуғынлығын көзбе-көз көрсетип, оларды қорқытып қоймақшы болған еди.

Руўзымурат Термез депосында ислеп жүрген уақтында Бухарада Қолесов уақыясы жүз берди. Бунда жәдитлер авантюристлик, сатқынлық хәм еки жүзлик ролин атқарды; бир тәрәптен олар «бизлер революционерлермиз» деп халық хәрәкетиниң басшылығын өз қолларына алмақшы болды; екінши тәрәптен, әмир менен маўасашылық хәм жарасыушылық позициясын тутып, халық хәрәкетин туншықтырмақшы болды.

Әмир болса жәдитлердиң жарасыу сиясатынан пай-

даланды, бар күшин жұмсап, өзине қарсы бас көтерген халықты тоз-тоз етті. Еле бир шөлкемге бирлеспеген бирақ, әмир хәм басқа эксплуататорларға гәзеплену руўхында болған адамларды үйме-үй кирип, излеп тауып алып өлтирди.

Әмир өзиниң бул контрреволюциялық хәрәкети уақтында Бухара мийнеткешлерин уллы рус халқының хәм қызыл әскерлердиң жәрдеминен айыруу ушын, дәслеп әмирлик территориясынан өтеуғын темир жолларды бузып таслады, темир жол рабочийларын бала-шағалары менен қосып жауызларша өлтирди. Соның менен бирге Бухара—Термез темир жолы рабочийларының хаял-балашағаларының хәтте қолларындағы нәрестелериниң де басларын кестирди.

Әмир террорынан аман қалған рабочийлардың бири Руўзымурат еди. Ол рус рабочийлары хәм большевиклер менен беккем байланыс жасап, Бухара мийнеткешлерин әмир зулымына қарсы жаңадан бас көтерип шығуға таярлау жолында жанын аямады: Бухара революциясына қолына қурал алып қатнасты. Шығыс Бухарадан—Тәжикстаннан әмирдиң изин қыршып таслау ушын гүресип атырған қызыл партизанлар қатарында сауашларға қатнасты; әмир қашып баратырған уақытта шығыс Бухара мийнеткешлери арасында үгит-нәсият жұмысларын алып барып, оларды байлардың провокациясынан қутқарды, сөйтип жүрип, шеғарада жайласқан өз аўылына да барып, аўыл халқын байларға ерип жетиуден аман алып қалды.

Руўзымурат мийнеткешлерди тек байларға ерип кетиуден сақлап ғана қойған жоқ, соның менен бирге, олардың байлардың жер-сууына, дийқаншылық әсбап-жәкелерине ийелик етиуине, өз аўылын абаданластыруу ислерине де басшылық етті.

Бирақ Руўзымураттың өз аўылын абаданластыруу ушын ислеп атырған ислери көпке созылмады. Арадан көп уақыт өтпей-ақ әмир, оның хәмелдарлары, бай хәм жәдитлер баспашылықты шөлкемлестирди, большевиклерге кәмбағалларға, улыўма айтқанда мәмлекетке ийелик етип, оны абаданластыруу хәм қайта қуруу ушын гүресип атырған барлық мийнеткешлерге қарсы хұжим баслады. Солардың бири болып Ийшанқулбай менен Шақуллар жат мәмлекетте қурал-жарақ таярлап, баспашыларға жәрдем берди, биринши гезекте оларды

Руұзымурат басшылығында кәмбағаллар иіелік етіп атырған бұрынғы ауылына жиберди.

Қашқын байлардың бұл қыянетлігіне Руұзымуратта қолын қауысырып қарап отыра алмады: ол дәрхал районлық партия шөлкеми хәм ревком менен байланыс жасап, қурал-жарақ алды, ауыл кәмбағалларынан қорғаушы отряд шөлкемлестирди.

III

1920-жылдың декабрь айы. Күн онша сууық емес жапалақ қар жауып тур. Бирақ қар жерге түсіуден-ақ ерип, Әмиу бойларының кебир топырақларын жабысқақ батпаққа айландырып атыр.

Ауыл суу серипкендей жым-жырт. Тек ел қорғаушы отрядтың шалып-шалып еттирип аяқ таслауы ғана бұл тынышлықты бұзатуғын еди. Отряд қауаның бұзылып, қатты ләмгершилик болыуына қарамастан ауылдың этирапында пармана болып айланыуда хәм оны баспашылардың тосаттан болатуғын хұжиминен қорығышлауда еди.

Мезгил ярым ақшамнан ауды. Қарлы батпақты кешип жүрген отряд ағзалары күтә тоңды. Соның ушын отряд командири Руұзымурат ауыл айналасының хәр жер, хәр жерине қарауыл қойып, қалғанларына жылынып келиуге хәм дем алыуға рухсат берди. Өзи де үйіне кирип, аяқларын ошаққа жылтытып, кийимлерин кептире баслады...

От басында уйықлап қалған Руұзымурат ұзақтан атылған мылтықтың дауысынан оянып кетти. Ол сол заматта мылтығын алып, үйден дәлізге ыргып шықты да көшеге атлықты.

Көшеге шығыудан ауыл сыртына қойылған қарауылдардың биреуі ат шауып келип, мағлыұмат берди.

— Жолдасым менен өзимизге тапсырылған орынларда қарауыллық етип турғанымызда тосыннан баспашылар хұжим етип, мылтық ата баслады. Жолдасым биринши оқтан-ақ қулады, мен саған хабар жеткеріу ушын келдим.

Сол ұақытта ауылдың төрт тәрәпинен де мылтық дауыслары еситиле баслады, отряд ағзаларын барып оятыудың қажети болмай қалды: олар да мылтықтың биринши дауысы менен оянып, Руұзымурат қарауыл

менен сөйлесіуін аяқламай-ақ, бирим-бирим келип оның қасына жыйналып, буйрық күтип турды.

Руұзымурат отрядты бир неше группаға бөлип, хәр группаға биреуден басшы белгиледи хәм ауылдың барлық тәрәпине бөлип жиберди. Өзи де бир группаны алып, қарауылы баспашылар тәрәпинен өлтирилген жаққа қарап кетти.

Руұзымурат ауылдан шықпай турып-ақ баспашыларға гезлести қарауылды өлтирген баспашылар ауылға басып кирип, дәрья жағасындағы үйлерди талап, «жасырып қойған малларыңызды тауып бериң» деп, дийханларды хәлли-пәллиге қаратпай, қамшы менен, мылтықтың қундағы менен хәм қылыштың сабы менен сабап қыйнауда. Хұжимге өткен Руұзымуратлар он бес минутта олардың пыт-шытын шығарып, қалғанларын қашыуға мәжбүр етти.

Баспашылар сауаш майданында еки адам хәм бир аттың өлигин қалдырып қашты. Олардың қаншасының жарадар болғаны мәлим емес. Руұзымураттың отрядынан тек еки адам жеңил жарадар болды қулласы.

Руұзымурат атлы жигитлерин ауылдың басқа тәрәплеринен хабар алыуға жиберип, өзи пиядалар менен бирге баспашыларды қуып кетти. Бирақ олар атлы жүрген баспашыларға жете алмады. Баспашылар ауыл шетиндеги төбешиктен өтип, көзден ғайып болды. Руұзымурат төбешиктиң үстине шығып, ауылдың барлық тәрәпинен келиуі тийис болған хабарға интизар болып турды.

Қар тынып, қауа ашылып, бултлар да тарқалған еди. Жұлдызлар пәтиктен кишкене шырақларға усап жылтылдап көрінди; күн аязып, есип турған хәлсиз шамал адамның жүзин жалап, тап муз сүйкеп атырғандай бетти ашытатуғын еди. Сууық ылайды тоңлататуғын дәрежеде болмаса да, кийим-кеншеги жуқа адамларды қалтырататуғын еди.

Арадан көп ұақыт өтпей-ақ шабарманлар биринен соң бири шауып келе баслады. Олар алып келген мағлыұматларға қарағанда, ол жақларда тынышлық, баспашылардан хеш дәректе жоқ екен, баспашылар хеш кимге хәм хеш жерге хұжим етпейти.

— Шамасы, баспашылар бизди қорқытып, күшимизди бөлиу мақсетинде хәр тәрәптен оқ атқан, хәқыйқат хұжимди тек усы бир тәрәптен баслапты,—дести ша-

барманлар. Олар төрт тәрәпке ат шауып барып, бир де баспашыны ушыратпаған.

Бул хабарды еситкен Руұзымурат бираз тынышланса да деген менен пүткиллей гүдиксиз емес еди, сонлықтан уақыттан пайдаланып, баспашылардың гезектеги хұжимине қарсы тағы да жақсырақ таярлана бастады. Усы мақсетте ол ауыл айналасындағы қарауылдарға хабар жиберип, әхмийетли орынларға қарауыл қойып, өзлери ауылдың орайына топланыуды бұйырды, өзи де жигитлери менен ауылға қайтты...

* * *

Руұзымурат ауыл адамларының ғаррысына, жасына қарамастан, қолында жарағы болса да, болмаса да хәммесин мешиттің алдына жыйнады, халық топланып болғаннан кейин ол жыйналыс ашып сөз сөйледі.

Душпан еле тири хәтте ол көбейип хәм күшейип баратыр. Баспашылардың соққыға ушырап қашқанына алданып тыныш отыра берсек, гөдеклик еткен боламыз. Соның ушын да барлығымыз қолға қурал алып, урыса биліуді үйрениуимиз керек, деди ол.

— Хәммеиздің үйрениуимиз ушын қуралды қайдан табамыз?—деп биреу оның сөзин бөлді.

— Сабыр ет, хәммеиздің қалай етип үйренетуғынымызды хәзир саған айтып беремен,—деди Руұзымурат дауыс шыққан тәрәпке қарап хәм сөзин дауам етти, қолына қурал алып урысууды үйренген адамлар мылтықларын енди үйренетуғын адамларға бериуи керек. Ал өзлери қолларына кетпен, бел алып, ауыл айланасына қәндек қазады. Хәмме мылтық атыуды үйренемен дегенше биз районға адам жиберип, қурал алдырамыз, хәммени қуралландырамыз.

Оннан кейин Ергаш кетик сөзге шығып, Руұзымураттың сөзлерин қоллап қууатлады. Тағы бир неше адам сөйлегеннен кейин Руұзымураттың усынысы бойынша ауыз еки қарар қабыл етилди.

Жыйналыстан кейин Руұзымурат қурал жарақ сартып, районларға адам жөнелтти, өзи жұмысты бастап жиберди. Жыйналыстың қарарына мууапық, еле урыста болмаған адамлар мылтық, үйрениуге, ал қалғанлары қәндек қазыуға киристи. Руұзымурат ат минип, биресе қәндек қазып атырғанларға, биресе мыл-

тық атыуды үйренип атырғанларға барып, истиң барысын бақлап жүрди.

Күндизги саат он екилерге шекем жұмыс бираз алға илгериледи, бир неше қәндек қазылып оның алдына топырақтан тосық исленди. Бурын қолына мылтық алмаған адамлар мылтық дауысынан шоршынбайтуғын хәтте гейпаралары нышанаға дәл тийгизетуғын болды. Руұзымурат бул жетискенликлерге қууанып халыққа еки саат дем алыуға хәм аұқатланыуға жууап берди, өзи де аұқатланыуға отырды.

* * *

Руұзымурат еле аұқатланып болмаған да еди, пияда бир адам келип, оның қулағына әлле нәрселерди сыбырлай бастады. Оның мағлыұматына қарағанда, олар турған жерден шама менен жигирма бес километр арыдағы бир ауылда баспашылар жасырын хәрекетке киришти. Олар еле перделенип, өзин совет хұкметиниң тәрәпдарыман, деп жүрген ауыл ақсақалының үйинде жасырын жыйналыс өткерип турады екен. Түрли жерлердеги жасырынып жүрген өз адамларын қуралландырып болғаннан соң, ашықтан ашық бас көтереди-мис.

— Баспашылар қуралды қайерден алады?—деп Руұзымурат оның сөзин бөлді.

Руұзымураттың сорауына жаңағы адамның берген жууабынан, баспашылардың хәзирге шекем қуралларды көбинесе қоңсы мәмлекеттен алып жүргенлиги мәлим болды. Олар ушын сырттан жиберилген қураллардың бир бөлеги шегарашылардың қолына түссе де, хәр түрли жоллар менен тағы келип турады екен, бирақ усы күнлери олар мәмлекетимиз ишинен көтере сатып алынған қуралды қолға түсирип, өз адамларының барлығын қуралландыруу үмитинде екен. Хәтте олар: —Егер бизиң қатарымызға тағы мың адам қосылса қурал жеткилики» —депти.

Хабаршының айтыуына қарағанда баспашылардың жақынды болатуғын хұжиминен хабардар болған ауыл кембағаллары қоңсы ауылларға адам жиберип, жай жағдайды мәлим етипти. Руұзымуратқа келген адамды да сол ауылдың кембағаллары жиберген екен.

Бул хабарды еситкен Руұзымурат бириншиден, таярлықты тағы да күшейтип; екиншиден, қурал әкеліу ушын районға-ревкомға тағы бир адам жиберди.

Жумыстың екінші күнінде аўыл айналасы қәнден хәм окоплар оран алынғандай болды. Қәндек қазыўдың тезлениўине бұрынғы гөне өзеклер де жәрдем берди, төбешиктиң алдында қамыслы көлге тутасып кеткен үлкен өзек бар, ол аўыл айналасының төрттеп бир бөлегин қурайтуғын еди. Оны қазыў хәм суўға толтырыў ушын жүдә аз мийнет жумсалды.

Мылтық атыўды үйрениў де кеўилдегидей даўам етти, мылтықты көтере алыў қабылетине ийе болған адамлардың барлығы дерлик гезекпе-гезек қолға мылтық алып, атыў хәм нышанаға дәл тийгизиўди үйрениди.

Аўыл халқының ендиги жетискенликлери районнан әкелінетуғын қурал-жарақларға қарап қалды. Бирақ районнан суўық хабар келди; қурал-жарақ ушын барған еки адам да бос қайтты. Олардың айтыўына қарағанда ревком баслығы:

— Баспашылардың аўылларға тосыннан хужим жасаўы ҳаққындағы хабарлардың барлығы тийкары хәм өтирик. Бундай хабарларды баспашылардың өзлери жортаға таратқан: олар усы хабарлар жәрдеми менен аўыллардың қорғаўшы отрядларын районнан қурал сораўға мәжбүрлеп, сол жол менен райондағы қурал-жарақты аўылларға тараттырып кейин ала қуралсыз, яки қуралы аз районды ансатлық пенен басып алыў нийетинде,—депти.

Ревком баслығының пикиринше, район орайы, баспашылар тәрәпинен басып алынғаннан кейин, аўыллар өзлигинен солардики болды-мыс. Сонлықтан да район орайындағы қуралды аўылларға тарқатып бериў жақсы болмайды-мыс. Егер де бир аўылға шынында да қәуип туўатуғын болса ревком тек қурал ғана емес, хәтте қуралланған күшлер де жиберилге таяр-емиш.

Руўзымурат ревком баслығының бул жуўабына гүманланған болса да, үмитсиз болмады. Ол өз күшине — аўыл кембағалларының күшине сүйенип, қорғаныўға қатаң таярлық көре берди.

IV.

Окоплар қазылып, оларға қуралланған жигитлер жайласты, мылтық атыўды пухта билген адамлар бел кетпен, балта, шот алып, запастағы күш сыпатында тур-

ды. Руўзымурат ат минип, барлық қәндеклерди хәм оларда отырған жигитлерди көзден кеширгеннен кейин өзи төбешиктиң үстиндеги орайлық окопқа жайласты.

Бул түн тыныш хәм жайпарахат өтти. Тек бул тынышлықты атлардың туяқларының дүрсилдиси «Уйқылап қалма! Сақ бол!» деп окоппа-окоп аралап жүрген қорғаўшы шабарманлардың даўысы ғана бузатуғын еди.

Бирақ күн шығыўға шама менен еки сааттай қалғанда аўыл әтирапынан мылтық даўыслары еситиле баслады. Буинан кейин шабарманлар ат шаўып келип, аўылдан алысырақта анда-санда мылтық атып киятырған баспашылардың қарасын көргенликлерин Руўзымуратқа билдирди. Сол ўақытта олар турған төбешиктиң қарсы алдынан да баспашылар көринди. Олар төбешикке асықпай-албырамай киятыр еди.

Руўзымурат өз адамларына мылтықларын сазлаўды буйырды. Баспашылар төбешикке жетип келип, аўыл тәрәпке өтпекши болғанында ғана оқ атыў кереклиги хәққында буйрық берди. Төбешиктиң баўырындағы қәндеклерде жатырған мылтықлылар бир рет оқ атты. Бир баспашы аттан ушып түсти, аты болса аўыл тәрәпке қашып кетти. Қалған баспашылар атларының басын кейин бурып келген изине қарай қашты.

Төбешиктиң алдыңғы тәрәпинде турған қорғаўшы жигитлер, Руўзымураттың буйрығы менен бул қашып баратырған баспашыларды оққа тутты. Бирақ оқлар зая кетти. Баспашылар оқ жетпейтуғын дәрежеде узақлап кеткеннен кейин, Руўзымурат оқ атыўды тоқтаттырды.

Таң саз бере баслағаннан кейин бир топар баспашылар төбешикке жақынласып келип, атыспаны баслап жиберди. Қорғаўшылар отряды да оларға жуўап ретинде оқ атты. Бирақ еки тәрәптин оғы да бийкараға кетип атыр еди. Ал қорғаўшылардың оғы барған сайын ажая баслады, атыспаны даўам еттире берсе, оқсыз қалыўы турған гәп еди.

Булай болғаннан кейин Руўзымурат әскерлерине оқ атнай, баспашылардың окопларға жақынласыўын күтиўге буйрық берди хәм бул қәуип хәққында хабар жеткизиў, «қураллы күш» сораў, хәш болмағанда қурал-жарақ бериўди соратып район орайына-ревкомға адам

жиберди. Бул сапары ол ревкомға өзиниң ең жақын хәм исенимли адамы Ергаш кетикти жиберди.

Күн шыққанша баспашылар төбешикке бир неше рет хужим жасаса да, ҳеш нәрсеге ерисе алмады. Хәр сапары төбешикке жақынласқанында еки-үш өлик қалдырып, кейинге шегиниўге мәжбүр болды.

Бирақ бара-бара Руўзымурат отрядының оқлары азайды, буны хәтте баспашылар да сезип қалды. Олар қорғаушыларды тағы да көбирек оқ шығын етиўге мәжбүрлеў нийетинде изли-изинен хужимге өтти, аўылдың басқа тәреплерине де хужим жасап, ол жердеги қараўылларды да оқ атыўға мәжбүр етти. Көп узамай ол жақлардан да оқ талап етип шабарманлар келе баслады. Руўзымурат районнан оқ келиўи менен дәрхал жиберниўге ўәде етип, оларды қайтарып жибере берди. Бираздан кейин этираптағы оғы түүесилген қараўыллардан бир топары избе-из төбешикке келип, Руўзымураттың айналасына жыйнала баслады. Төбешикте жанлы күшлер көбейди. Бирақ бул күштен пайдаланыў ушын керек болған ең зәрүрли нәрсе — қурал жоқ еди. Қуралсыз қараўыллардың изинен келген баспашылар төбешикти қоршап алды.

Баспашылардың хужими қатты күшейди. Окоптағылардың оларға қарсы оқ атыўлары барған сайын сийреклене берди. Олардың көпшилиги душпанды мылтықтың қундағы хәм бел менен урып қайтарыўда еди. Руўзымурат ҳазир районнан қурал келетуғынын ўәде етип, оларды тис-тырнақлары менен болса да айқасып шыдаў хәм төтепки бериўге шақырды.

* * *

Руўзымураттың районнан қурал-жарақ келиўине болған үмити хәм жигитлерге берген ўәделери пуш болып шықты: Ергаш қамыслықтың иши менен келип өзекке түсти хәм суўдың иши менен буққышлап төбешикке келди де, бир жаман хабарды жеткизди:

Ергаш районға барып, ревком баслығының алдына кирди хәм аўыл басына туўған нағыз қәуипти айтты, оннан қураллы күш — ең болмағанда мылтықпенен оқ сорады. Ревкомның баслығы Ергашқа:

— Баспашылардың район орайына хужим жасаўға таярлық көрип атырғаны ҳаққында хабар бар. Соның

ушын қураллы күш былай турсын, мен бир дана оқты да аўылға бере алмайман, — деди.

Ергаш өзиниң өтининши тағы тәкирарлап, қарсыласып турып алғанда, баслықтың хызметкери кырип келип:

— Орайдағы Бухара халық шорасының арнаўлы ўәкиллигинен адам келди. Сиз бенен оңаша сөйлесекши, — деди.

Баслық Ергашқа қарап:

— Сен сыртқа шығып тур, — деди хәм хызметкерине: арнаўлы ўәкилликтин адамына айт, мениң алдыма кирсин, — деди.

— Арнаўлы ўәкилликтин адамы ревком менен оңаша сөйлескеннен кейин сыртқа шықты. Баслық өз адамларына:

— Барлығыңыз атланың, бир жерге барамыз. Бул жерге жергиликли адамлардан қуралсыз еки қараўыл қойылады, — деди де өзи атқа минди.

— Мен не қылайын, маған не деп жуўап бересиз? — деп сорады Ергаш баслыққа жақынласып.

— Сен усы жерде тур, биз бир саатлардан соң қайтып келемиз, кейин сениң жумысың туўралы сөйлесемиз, — деди де атын желдирип, ревком жайының шарбағынан шығып кетти, адамлары да атларына минип, оның изине ерди.

Баслық шығып кеткеннен кейин, арадан ярым сааттай ўақыт өткенде бир топар атлы, пияда, қураллы хәм қуралсыз баспашылар ревком жайына басып кирди. Олардың қурбасысы сыпаға қалың көрпе-төсек төсетип, оның үстине шығып, әмирдин ҳәкимлериндей малдас қурынып отырды. Қурбасының жигитлери әмир ҳәкимлериниң хызметкерлерине усап, сыпаның алдында, — оның қарсы алдында қуллық етип турды.

— Қәне, барлық нәрселерди бир жерге топлаң! — деп қурбасы өз адамларына буйрық берди.

Баспашылар тап өзлери жасырып қойған нәрселерди таўып алмақшы болғандай, тиккедей барып бир шетте турған беде, шатлар хәм өт-шөплерди бир тәрепке зыңғытып астынан сандық, қутылар хәм тайлап буўылған жүклерди шығарып ала баслады, оларды бирме-бир көтерип, қурбасының алдына әкелип қойды. Қурбасы кисесинен бир буўат гилт шығарып, жи-

гитлериниң биреўине, берди хәм складларды ашыўды буйырды.

— Хәр бир қулыпқа өзиниң гитлер таўып салып, қулыпларды бузып қоймаңлар,—деп қурбасы зинҳарлап қойды.

Қурбасы адамларына сандықларды, қутыларды хәм орап байланған жүклерди ашыўды буйырды. Ол қолындағы дизимге қарап, сандық хәм қутылардың ишинен алынып атырған мылтық, пистолет, патрон хәм қылышларды тексерип турды. Ергаш кетик бул аўхалға таңланып қарап тур еди. Ергашқа бирден көзи түсип кеткен қурбасы:

— Сен кимсең, не қылып турсаң бул жерде? —деп сорады.

— Мен ревкомның адамларынанман «бек келгенше сен усы жерде қараўыллық етип тур», деп мени таслап кетип еди,—деп Ергаш өтирик жуўап берди.

— Күтө жақсы,—деди қурбасы.—Бек келди, енди ревком баслығы адамының бул жерде қараўыллық етиўиниң кереги жоқ. Қолындағы мылтығыңды патронлары менен бизлерге тапсыр хәм өзин баслығыңның кейиннен «саў саламат» кете бер!

Ергаш кетик мылтық хәм патронларын тапсырып атын қаңтарыўлы жеринен шеше баслады.

— Ат бизге керек. Сен пияда барсаң да, баслығыңды таўып аласаң,—деди қурбасы Ергашқа қарап.

* * *

Ергаш кетик ревкомның жайынан шығып, пияда жолға түсти. Ол тезирек аўылға жетип барып, бул қорқынышлы хабарды Руўзымуратқа айтыўға асықты. Бирақ көликсизлиги бул үмитин орынлаўға тосқынлық етти. Сонлықтан да ҳалы жеткенше ҳәрекет етип жуўырды. Бирақ ярым жолға бармай-ақ күтө шаршап қалды, бир булақтың бойына келип суў ишти хәм дем алмақшы болып отырды. Булақ бир жардың ишинде болып, оның жоқарысынан үлкен жол өтетуғын, жолдың арғы тәрепи ағашлық еди.

Ергаш булақ бойында аяқларын уўқалап отыр еди. Сол пайытта бир жақлардан бир ҳаял пайда болды. Ол жас ғана, қасы-көзлери қап-қара, шашлары узын, жүдә сулыў еди. Оның қолындағы гүзеси суўға келгеннен дәрек береді. Ҳаял булақтың бойына жақынлас-

қаннан соң Ергашқа көзи түсип, тоқтап турды. Ол басындағы орамалың бетине түсирип, бир ушын тислеген түрде орамал астынан көзиниң қыры менен Ергашқа сезикленип тез-тез қарай берди.

Ҳаялдың қорқып, уялып атырғанын сезген Ергаш оннан көзин алып, өзин ҳеш кимди көрмегенге усатып, аяғын уўқалай берди.

Ҳаял Ергаштың әдеп хәм уялшақлығына исенип, булақ алдына келди хәм гүзесин жерге қойды да, Ергаштан:

— Бул әтирапта баспашы көрмединиз бе ағай?—деп сорады.

— Бул дегеректе көрмедим. Бирақ район орайын басып алды,—деп жуўап берди Ергаш.

— Олардан қуда сақласын, үйи жансын олардың, халықтың үйлерин өртеди,—деди де ҳаял булақтың суў алатуғын жерине түсип, гүзени толтырды хәм саууруслап суў ишти.

— Сизлердиң аўылығызда баспашылар не қылып атыр?—деп сорады Ергаш ҳаялдан.

Ҳаял суўға толған гүзесин булақтан көтерип алып, бир шетке қойды да, қаддин тиклеп жуўап берди:

— Мал-мүликлерди басып алып кетти, ҳаял-қызларды бийабырай етти. Қарсылық көрсеткени ушын еки адамды өлтирди, үш ер адамды қол-аяғын байлап қурбасыға алып кетти. Қалған ер адамлар болса таўға қашып кетти.

Ол сөзин шорта кесип, гүзесин ийинине салып, тутқасын услаған түринде:

— Бир күн, бир түн болды, балаларым шөллеп аңқасы кеўип жатырғанына рейимим келип, ҳаўлығын суўға келдим,—деди ол.

— Бир де ер адамыңыз жоқ па еди, усындай қорқынышлы күнде өзиниз суўға келипсиз?—деп сорады Ергаш.

— Күйеўим бар. Ол балаларым менен мени бир үңгирге жасырып, өзи таўға қашып кетти. Бир ешки менен бир қойымыз бар еди, оларды да баспашылардан жасырып алып кетти,—деди ол булақтың қасынан жардың шетиндеги үлкен жолға түсти.

Тап сол ўақытта алыстан бир атлы көринди. Орта жаслардағы бул адамның қарны алдына шығып кеткен семиз еди, оның белинде қылыш, ийининде мылтық

бар еди. Маңлайының орамал менен таңылғаны оның баспашы екенлігінен дерек береді.

Жаңағы хаял атлы адамды көрді де, адымын тезлетті. Бірақ баспашы атына бір-еки қамшы урып, сған жетіп алды да:

— Тоқта!—деп бұйрық берді.

Хаял қолындағы түзени жерге ылақтырып жиберді де, ағашлыққа қарай қашты. Баспашы аттан түсіп, атын бір шақаға байлады да, хаялдың кейнінен қууып кетті.

Хаял путалар хәм ағашлардың арасы менен шамалдай ушты. Кийімлерінің жыртылғанына, аяқ-қолларының тырналғанына қарамастан жууырды. Семіз баспашы болса тез жууыра алмайтуғын, тикенекли ағашлар арасынан жаңағы хаялдай тез өте алмайтуғын еді.

Баспашы оның изінен жете алмайтуғынын билді. Хаял менен оның арасындағы аралық кем-кем узақласа берді. Ол мылтығын қолына алып:

— Тоқта! Болмаса атаман!—деп қышқырды.

Буны еситкен хаял жууырыуын тағы да тезлетті. Баспашы аспанға қарап оқ атты. Мылтық дауысын еситкен хаял оқ тийді деп ойлап, жылап жиберді хәм дүстөменнен жерге жығылды. Баспашы олжасын қолға түсіріуі үмитінде арқайылық пенен асықпай-саспай оған қарай баратыр еді.

Булақ жийегіндегі жолдың шетіне шығып, бул ұақыяны көріп тұрған Ергаштың гәзеби қайнап кетті. Бірақ баспашы менен алысып, хаялды қутқарыуы үшін қолында хеш қандай жарақ жоқ еді. Бірақ хәдемей-ақ хаял шағалдың пәижесіне түскен тауықтай баспашының қолына түсетуғыны анық еді. Ергаш хаялға жәрдем беріуіге әззілік етип тұрғанына өкінді, гәзеппенген арысландай тисін қайрады. Бірақ онда, бул қасқырды, баспашыны түтіп таслайтуғын пәнже жоқ еді.

Усы ұақытта Ергаштың есіне бір ой келді: бул ойдың пайда болыуы менен оның гәзеп отында жанған көзлери жайнап кетті, ләблерінде күлкі гүмшалары гүл жарайын деп тұрғандай болды. Ол өзине-өзі:

— Бір оқ пененекі қоянды атып алыу қандай жақсы,—деп баспашының аты байлаулы тұрған жаққа жууырды, аттың жүуенін ағаштың шақасынан шешіп алып үстіне минди де:

— Әй қасқыр, билип қой, атыңнаа айрылды,—деп бақырды хәм аттың бүйірін тепкилеп жолға түсті.

Баспашы Ергаштың дауысын еситип, артына қайырылып қарады: шынында да атын бیرهу минип қашып баратыр. Ол хаялды қууғанын қойып, енди жолға қарай жууырды. Бірақ ол өзіннің семіз геудесін тикенекли ағаш арасынан алып шығаман дегенше Ергаш өдеуір узақлап кеткен еді.

— Тоқта! Болмаса атаман!—деп бақырды баспашы. Буған жууап ретінде Ергаш аттың қарнына тағы бір-еки рет тепсинді, ат бурынғыдан да тез шауып кетті. Баспашы избе-из оқ атты, ат болса мылтық дауысынан үркіп, барған сайын ушып баратыр...

Ергаш оқ жетпейтуғын бір бәлентликке шығып, атын тоқтатты да кейніне қарады: баспашы атын аман алып қалыу үшін еле оқ атыуда, ал бағанағы хаял болса ағашлықтан шығып, тау етегіне қарай жууырып баратыр. Ергаш хаялдың тау етегіне жетіп барып, бір тесикке кирип кеткенін өз көзі менен көргеннен сон, атты өз ауылы төрелке бурып шауып кетті...

Ол ауылды хәр төрептен баспашылар қоршап тұрған жағдайда көрді. Ауылдың тек қамыслық көл төрепін ғана ашық еді, ол атты айдап жиберді де, қамыслыққа кирип кетті, ол жерден өзекке түсіп төбешикке—Руұзымураттың алдына жетіп барды.

V.

Ергаш құрал-жарақ сорауға ревком баслығы менен ушырасқанлығы, ревком баслығының жууабын хәм районда, жолда жүз берген ұақыялар хәққындағы гүрриция енди айтып болғанында, бір пияда адам өзектен шығып Руұзымураттың алдына жууырып келді. Ол әкелген хабар Ергаш айтқан хабардан да кеуілсиз хәм адамды гәзеппендирерлик еді.

Ол адамның айтыуына қарағанда Бухара халық шора хукиметінің арнаулы ўәкили шығыс Бухарада Совет хукиметіне қарсы бас көтерипті. Ол өз қолындағы барлық құрал-жарақлар, тиллә теңге хәм хукиметтин басқа нәрселерін баспашыларға тапсырыпты, өзине садық адамлары менен бирге Анварпатша хәм Ибрайымбекке қосылып кетипті.

Бул хабардан қатты гәзеппенген Руұзымурат өзине-өзі:

— Арнаұлы ўәкили ким?—деп сорау берди.

Бираз үнсиз турғаннан кейин өз сорауына өзи жууап бермекши болып: «Арнаұлы ўәкил хийлелик пенен Бухара Халық хукиметин қолға киргизген, Бухара жәдитлериниң баслығы болған бир миллионердиң даһысы. Демек, бул сатқын шығыс Бухараға баспашылықты шөлкемлестириу хәм күшейтиу ушын арнаұлы ўәкил болып келген екен-дә».—деди.

Руўзымурат бираз тынышланғаннан кейин сөзди ревком баслығына бурып өз-өзине:—«Район ревкомының баслығы да Бухара байларының бири еди, усы сатқынлардың жууындыхор ийти хәм малайларынан»—деди.

Руўзымурат сатқынлардың қысқаша, бирақ толық өмирбаянын тәриплегеннен соң мушларын түйип, гэзептен оқжайдай тартылған қолларын еки жаққа жайып өзінше сөйлениуин дауам етти:

«Бул сатқынлардан буннан басқа нәрсени күтиу мүмкин емес еди. Егер қасқырдың қой менен, сағалдың тауық пенен, қаршығаның кептер менен досласыуы мүмкин болғанында олардың да совет хукимети менен дос болыуы мүмкин еди. Эттен, өмирде еле бундай дослық ушырасқан емес».

Руўзымурат ақырында халыққа қарата сөз сөйледі:

— Жолдаслар, бизиң алдымыздағы тийкаргы ўазыйпа усы сатқынлардың жәрдемнен үмитти үзип, Ленин партиясына, большевиклер партиясына, совет хукиметине хәм уллы рус халқының пролетарларына сүйенип турып, халық душпанларына қарсы баспашылар хәм олардың арқа сүйейтуғынларына қарсы сауаш жүргизиуден, қурал таба алмасақ, тис-тырнағымыз бенен болса да гүресиюден ибарат. Егер биз усы жолда қурбан болсақ уллы рус халқы пролетарларының жәрдеми менен перзентлеримиз, рабочий-дийханларымыз мақсетлерине жетеди. Жолдаслар! Тәнинизде жаныңыз барында алға!

— Гүресемиз! Соңғы тамшы қанымыз қалғанынша сауаш қурамыз. Қурал таппасақ, тис-тырнақлап алысамыз!—деп жууап берди халық бир ауыздан.

Руўзымурат халықтың жәрдемине сүйенип бурынғыдан да бетер ғайрат хәм сабырлылық пенен қорғануы ислерине киристи.

* * *

Қуралдың жетиспеуи нәтижесинде, оқтың кемлигинен қорғаныушылардың жағдайы ауырласып, баспашылар окоптарды хәр тәрептен қоршап, жаңбырдай етип оқ жаудырды. Ал окоптағылар жүз оққа бир оқ пенен жууап береді, ол да басқа баспашылардың би-реуи окопқа түспекши болғанында атылатуғын оқ еди.

Сол ўақытта баспашыларға жаңа күшлер келип қосылды, қураллар жетип келди. Нәтижеде Руўзымураттың отряды қәуипли жағдайда қалды.

Ақырында қорғаушылардың оғы түүесилди. Енди Руўзымураттың айтқанындай-ақ тис-тырнақ пенен сауаш қурыуға туура келди: олар окоптарға басып кирген баспашыларды найза хәм мылтықтың қундағы менен урды, мылтықсызлар болса, қолға түскен баспашыны бууып, дус келген жеринен тислеп алатуғын, мушласатуғын еди. Бара-бара Руўзымураттың адамлары азайып, санаулы адамлар ғана қалды. Ол және де ғайрат хәм бекемлик пенен сауаш қурды.

Қоңсы окопта бир өзи қалған Ергаш кетик, қәндектиң иши менен еңбеклеп, Руўзымураттың руўхын көтерип жиберген болса, екінши тәрептен оның күшине тағы еки жауынгер қол қосты. Руўзымурат пенен Ергаш кетик арысландай айқасты, окопқа жақыңласқан баспашыны аман жибермеді.

Сол ўақытта баспашылардың басшысы окопқа жақыңласып өз жигитлерине:

— Ендиги қалғанларын қолға тирилей түсириң! Ылақ шабамыз,—деп буйрық берди.

Бул буйрықты еситкен баспашылар оқ атыуды тоқтатып, төрт тәрептен Руўзымурат хәм Ергаштың үстине жапырылып келди. Бирақ Руўзымурат:

— Большевик душпанның қолына тирилей түспейди!—деп Ергаш пенен бир-бирине арқа берип турып, окопқа кирген баспашыларды бирим-бирим басып жеңшип, өлтирип, өлимтикти алдынан ылақтырып таслаған арысландай, олардың өлигин окоптан сыртқа ылақтырып жиберетуғын еди.

Баспашылар оларды тирилей қолға түсириу мүмкин емеслигине көзи жетти. Соның ушын хәр жақтан оқ жаудырды. Дәслеп Ергаштың көкирегине оқ тийип жығылды. Жалғыз қалған Руўзымураттың бир неше жеринен оқ тийип, хәлсиреп қалған болса да

окоптың дийуалына сүйеніп тик турды, денесінен алығып шыққан қан кийимін қызғыш түске бояды. Басына тийген қылыштың азарынан ол да жерге жинғылды. Баспашылар оның жерде жатырған денесін еле оққа тутыуда еді. Руұзымураттың денесі қалбірдей тесік-тесік болғаннан кейін ғана баспашылар оны қоя беріп, шала жансар қалған барлық қорғаушылардың денесін де тордай етіп тесіп таслады.

* * *

Уақытша жеңіске еріскен баспашылар бұл жеңістен шадықұррам болды: қорғаусыз қалған ауылға жапырылып, жұжим жасады. Ауылдағы жанлы хәм жансыз малдарды талады, сауашқа қатнаса алмай үйде қалған ғаррыларды, қатын-қалашларды, аурыулар хәм балаларды ауылдан айдап шығып, бір ашықлыққа топлап, оларға қарауыл қойды да бас панасыз, мал мүликсіз қалған ауылға от берді. Бұл сондай бір зулымлық оты болып, оның жалынлары езілген халықтың ахыу-зарының түтінн менен қосылып, аспанға көтерілді.

Азы-кем тыныс алған баспашылар қолға түскенлерге азап бере баслады: сулыу хаял-қызларды бір шетке ажыратып, ғаррылар, кемпірлер хәм өзлеріне керек емес хаялларды бір тик жарлыққа апарып, атып таслады. Гейпараларын тири ешкідей жетелеп, ылақ шабыу үшін төбешиктің алдына бирме-бір айдап барды.

Баспашылар ылақ шабыуды енді баслап, бір адамды тарта-тарт етіп атырғанда, узақтан бір топар атлылар көрінді. Баспашылар ол атлыларды өз адамларымыз деп пәмлеп, оларға жеңіслерін көрсетіу мақсетінде «ылақ шабыуды» салтанат пенен дауам ете берді.

Олар шала жансар тутқынлар төбесіне жыйналып, биреуін аяғынан, басқасы қолынан, үшіншиси мойнынан, төртіншиси белинен услап, хәр бири өзине қарап тартып, шетиректе қалғанлары болса атларына қамшы урып, тутқынның үстіне жетіп барып, дус келген жерінен услап тартқылауға хәрекет етті: хәр қайсысы да оның өлігін ортадан алып шығып, жаңадан киятырғанлардың аяғы астына таслауға умытылыуда еді.

Бирақ тутқынның басына ала ғарғадай топланис-

қан баспашыларды пулеметтин тырылдаған дауысы тарқатып жиберді. Пулеметтен жамғырдай жауылып атырған оқлар, баспашыларды тут жапырағындай төгнүде еді.

Баспашылар киятырған атлылардың өз адамлары емеслігін билді, бирақ енді кешіккен еді: олар төрт тәрәптен қоршап алынған, хәр тәрәптен пулемет хәм мылтық оқлары жауып турды.

Тири қалған баспашылар атларынан түсіп, Руұзымураттың төбешикте қаздырған окопларына жасырылды. Олар қолларына мылтықтарын алып, душпандарының окопларға жақынласып келиуін күтіп турды...

Бирақ олар окопларға жақынласпады, баспашыларға қарап гранатлар ылақтырылды: жер-көкке сыймаған ала-пасыран арасында баспашылардың мылжамылжа болған денелері ғана көрінді.

Бір саатлық гүрес нәтижесінде көп баспашылар өз қылмысына ылайық жазаларын тартты. Қашып, қутылып қалыуға олардың бирли-ярымы ғана ерісе алды.

Бұл отряд шегарашылардың комсомол шөлкеми ағзаларынан ибарат еді. Олар ауылдың баспашылар жұжиміне гриптар болғанын еситкеннен кейін, шегарашылардың басшысы хәм комсомол шөлкеминің рухсаты менен ықтыярлы рәуиште Семен Семенович деген бір комсомолдың басшылығында, ауыл халқына жәрдем беріу үшін атланған екен.

Ықтыярлы комсомоллар басшыларды қыйратқаннан соң жарадар хәм ауырыуларды шегарашылардың кеселханасына жиберді; аман-сау қалған хаял-қызлар үшін шегараға жақын жерде артель, шөлкемлестірилип, оларды сол жерге орналастырды; ғаррылар хәм майып болғанларға жатақхана шөлкемлестіріп, оларды ауқат хәм кийим-кеңшек пенен тәмийін етті. Жас балалар үшін шегарада комсомоллар қәуендерлигінде жетімлер үйи шөлкемлестірилді. Балалар усы жерде тәрбиялана баслады.

Руұзымураттың баласы Қурбан (гүррицимиздің қадарманы Жетім Мурат улы, оны «Қурбан аға» деп айтатуғын еді) сол күни комсомолдың жәрдемі менен баспашылардан қутылып, басқа балалар қатарында жетімлер үйіне алып келинген еді. Жетім Мурат улы да усы жетімлер үйіне орналастырылған еді.

Бул балалар үйи бир интернационал жетимлер үйи еди: онда тәжик, түркмен, өзбек, қазақ усаған жергиликли миллетлердин балалары, сондай-ақ, рус, украин, поляк, латыш усаған европалық балалар да тәрбияланатуғын еди. Бирақ олардың көпшилиги жергиликли миллет перзентлери болып, аз ғана бөлегин ата-анасын баспашылар өлтирген балалар қурайтұғын еди.

Жергиликли миллетлердин балаларынан Нарбийбиш деген қыз Жетим менен күтә дос болып алды. Ол Жетим менен қатар болса да, бойы оннан келтерек, жотасы нәзиклеу еди. Оның келте етип қырқылған қонырлау шашы, жумалақ жүзлери қарелидей, жайнаған қап-қара көзлери кимнің де дыққатын өзине тартатуғын еди. Мұрны хәм маңлайындағы еки-үш дақ қыздың көркине хеш зыян етпей, керисинше жалтылдан турған бир бөлек алтынға ойып салынған нағыстай, оны тағы да сулыуырақ, тағы да ажарлырақ етип көрсететуғын еди.

Нарбийбиштин сын-сымбатының өзине тән өзгешеликлеринен тағы бири, оның мойнында гүлдей таулаһнып турған қара сызықша бар еди. Бул сызықша оның көк желкедеги қонырлау шашлары астында болғанлықтан хәр кимнің көзине түсе бермей, биреулердин көзине түссе де келбетиндеги бир белгидей көринетуғын еди. Қыздың аппақ мойнындағы бул сызықша тап гүмис тақтаға ойылған ийрек нағысты елеслетеди. Бул қызды жетимлер үйинде үлкенинен кишкенесине шекем, тәрбияшысынан хызметкерлерине шекем хәм-меси сүйин, хұрмет етип, ойын-күлкеде де, ауқатланыу ғақтында да иззет-хұрметке бөлеп таслайтуғын еди.

Хәммениң бул қызды сондай жақсы көриуине оның сулыу жамалы емес, ал оның басынан өткерген ғақылары себеп болатуғын еди. Нарбийбиштин бастан өткергенлери сондай қайғылы, еситкен адам өзин жылаудан тоқтата алмайды. Кип-кишкене қыздың аз сөзли, меңиреу болып муцлы жүриуиниң себеби де, эне, усы бастан өткерген ауыр азапларынан болса керек. Жетимлер үйиндегилер бул бастан өткергенлерди оның өгей анасы рус хаялдан еситкен еди. Кейин ала ол ауыздан-ауызға өтип, хәммеге мәлим болып қалды.

Нарбийбиш басқадан гөре Жетимди жақын көре-

туғын еди. Олар туратуғын жайлар айырым болса да, ол қыз көбинесе Жетим менен ойнайды, ауқатланыуда да оның қасында отырып, экскурсияларда да Жетим менен бирге жүретуғын еди. Ол жетимлер үйине Жетимнен бир неше жыл бурын келгени ушын сауатын ашқан. Сонлықтан да ол сауатын ашыуда Жетимге жәрдем берди. Жетим сабақтан шыққаннан кейин Нарбийбишке барып, түсинбей қалғанларын оннан сорап алатуғын еди.

Жетимнің бастан кеширгенлери Нарбийбишке күтә тәсир еткен, оны Жетимнің өз тидинен бирме-бир еситип, билеп алған еди. Жетим анасынан қалай айырылғанын, анасының өз перзентин қалай жақсы көргенин гүррин, етип налығанда Нарбийбиш:

— Әттең, мениң анам жоқ, болса да ким екенин билмеймен,—деди.

— Әкең бар ма?—деп сорады Жетим оннан.

— Әкем де жоқ, мүмкин бар шығар, бирақ ким екенин билмеймен,—деди Нарбийбиш.

Нарбийбиштен еситкен бул бир-еки сөз Жетимнің жүрегин езип таслады, оның бул ауқалына шын жүректен күйинип жылап жиберіуге сәл қалды. Бирақ жетимлер үйиндеги қууаныш хәм шадлықлар оны жылаудан тоқтатты. Бул қууаныш хәм шадлықлар Жетимге де хәр қандай қайғы-хәсиретти умыттыратуғын бир нурға усап көринип, қайғы-хәсирет зимистанын көз алдынан жоқ етті. Бирақ Жетим Нарбийбиштин басынан кеширгенлерине қызығып, бирме-бир сорап, қыздың көрген-билгенлериниң бир бөлегин билеп алды. Жетимнің бастан кеширгенлеринен күтә тәсирленген Нарбийбиш те өзиниң басынан өткенлерин биринши рет оған айтып берди. Биз Нарбийбиштин Жетимге айтып берген өзи хәққындағы гүрриниң төменде баян етеміз.

* * *

Бухара,—Термез темир жолының Термез станциясына жақын бир жеринде Иван Иванович Самарский деген бир рус адамы қарауыллық қылатуғын еди. Оның хаялы 8—10 жасар еки улы хәм 6 жасар қызы бар еди. Иванның тиришилиги бир қанша жақсы еди. Оның қарауылхана алдында бағы болып, оған картошка, капуста, қыяр, помидор усаған палыз егинлери, мәкке

хәм айғабағар усаған түрли өсімликлер егетуғын еди. Буниан басқа да оның сүтли сыйыры болып, май менен сүт ағыл-тегил еди. Бирақ Самарскийдиң бундай тыныш турмысы көпке созылмады, әмирдиң 1918-жылғы реакциясы оның семьясын пыт-шыт етти. Себеби, биз жоқарыда айтып өткенимиздей 1918-жылғы Қолесов ұақысына³ байланыслы Бухара әмири өз терри-ториясындағы темир жолларды толық бузып таслады, қолға түскен рабочийларды бала-шағалары менен бирге өлтирди.

Әне усы аянышлы күнлердиң биринде әмир адамлары Иван Самарскийдиң қарауылханасына басып кирип, жайға от берди. Иванның аяқ-қолын байлап, балалары менен бирге Термезден алысырақтағы бир станцияға алып кетти. Әмирдиң адамлары басқа қарауылханалардан қолға түскен адамларды да усы жерге әкелип, бир жерге топлаған еди. Олар арасында руслар, тәжиклер, өзбеклер, татарлар, қазақ хәм түркменлер де бар еди. Хәр бир рабочийдиң ҳаяллары хәм балалары да бирге әкелинген еди.

Әмир адамлары темир жолларды бузып,⁴ рельслерди үйип таслағаннан соң, қарауылханалар хәм шпаларды жағып жибергеннен кейин тутқынларды өлтире баслады. Олар аяқ-қолы байланған рабочийлар хәм олардың ҳаяллары менен балаларын бир жерге топлап, қылыш хәм қанжарлар менен шапты, таяқлап өлтирди.

Әне усындай ұақытсыз әжелден қутылып қалғанлардың биреуи Иванның ҳаялы Мария еди. Ол усы жыртқышларша ислеген ұақыя жүз берген күни, азан менен сыйырды қарауылханадан алысыраққа жайыу ушын алып кетеди. Әмир адамларының темир жолды бузып атырғанлығы ҳаққындағы хабарды тал түсте бир шопан баладан еситип, сыйырды дүзде қалдырып, қарауылханаға жууырады. Ол жерде қарауылхана да, үй де жоқ хәммеси жанып, түтеп пысқып жатыр.

Мария бул қайғылы ұақыядан сондай қорыққанлығынан делбе бола жазлап қалды. Бирақ, ол өзин берик тутып, күйеуи хәм балаларын излеуге киристи. Олардан дерек таппады. Мария күл хәм шоқларды тинтип көрди, бирақ күйген адам да, я оның сүйегин де көринбеди.

Соннан кейин ол түтеп жатырған қоңсы қарауыл-

ханаға қарай жууырды. Ол бул жерде тағы да аянышлырақ ұақыяға дуушакерлести, бул жерде рабочийлар, рабочий ҳаял-қызлар хәм олардың балаларының өлик-лери топланып жатыр. Мария ҳалдан кетип жығылды. Есин жыйнағаннан кейин, өликлердиң арасына кирип, олардың арасынан өз күйеуи хәм балаларын излеп баслады. Сол ұақытта ол бир аянышлы бахытсызлыққа дусласты; қылыш пенен шауып тасланған күйеуи менен балаларының өлигин көрди.

Ол және ҳалдан кетип жығылды. Бираздан кейин есин жыйнап, ери хәм балаларының өлигин өликлердиң ишинен сүйреп шығып, оларды көмиудиң жолын изледі. Балаларының өлиги арасынан бир қыз да шықты. Үш жасар шамасындағы бул қыздың мойнының астынан қылыш урылған, қан атлығып ағып атыр, бирақ қыз еле тири, ҳалдан кетсе де, ұақты-ұақты қыймылдап қояды.

Мария балаларының өлиги арасынан шыққан бул қызды естелик ретинде сақлап қалыуды ери хәм балаларын көмиуден де зөрүрли деп билди. «Олар өлип кетти, олардың өлигин ҳазир көмсем де, бир күннен соң көмсем де бәри бир. Бирақ тез шара көрмесем, мына қыз да өлип кетеди»—деди Мария өзине өзін.

Ол әне усындай ойлар менен қызды өликлер арасынан шетке алып шығып, басындағы орамалы менен оның жарасын байлады. Қыздың өмирин сақлап қалыу ушын оны бир врач, ең болмағанда фельдшерге көрсетиу керек еди. Врач хәм фельдшерди тек Термезден ғана табыу мүмкин еди. Бирақ ол жерде жағдай қандай екенлиги Мария ушын қараңғы. «Ол жерде де усындай аянышлы ұақыя жүз берип, хәмме өлтирилген шығар. Врач-фельдшерлер тири қалған ба екен?» дер еди Мария өзи өзине.

Мария ҳайран болып қалды; ол жердеги аўхалды анық билмей турып барыу, өзим ушын да, күтилмегенде аман қалған қыз ушын да қәуипли, бирақ баланың жарасын жақсылап емлеу ушын оны қайда алып барсам екен? Мария усыны ойлады. Сол ұақытта оның есинде бир адам түсти. Ол қызды көтериуи менен сол адамның аўылына қарай жууырды.

Бул аўыл темир жолға жақын еди. Ол жерде бир ҳаял жасайтуғын еди, оның күйеуи де Марияның күйеуиндей қарауыл. Сол себепли Мария оның үйинде бир

неше рет болған, оның күйеуі екі жыл бұрын өлген болса да оның менен қатнасын үзбеген еді. Ол қызды көтеріп, жуырып жетіп барды. Бул жарлы хаял бір бөлек кийизди күйдирип, күлін қыздың жарасына басты, оның үстінен шүберек пенен байлап қойды. Онан соң быламық писиріп, қыздың ауызына қасық пенен тамызды. Қыз бір саатлардан кейін көзін ашып, тилге келді.

— Апа!—деп жергиликли тилде дауысын шығарды. Буннан ол қыздың жергиликли рабочийлардың бیرهуінің қызы екені мәлім болды.

Айналасынан анасын тауа алмаған қыз жылай бастады. Мария хәм үй иіесі жубатыуға қанша хәрекет қылса да, ол жылағанын қоймады. Бірақ қаны көп аққанлықтан диңкеси кетіп, қыз бираз жылағаннан соң, және естен танды. Жылаудың күші менен мойнындағы шүберек ашылып кетіп, тағы қан аға бастады. Үй иіесі екінші рет кийиз күйдирип басып, байлады хәм баланы жатқарып қойды. Енді ол тыныш ғана уйқылап қалды.

* * *

Қызды уйқылатқаннан кейін, үй иіесі Марияның өтіншісі менен Термездегі жағдайды билиу үшін ауылға шықты. Бір неше минуттан соң ол қууанышлы хабар әкелді.

Оның бір дийқаннан еситиуіне қарағанда, Термез станциясы аман екен. Сол күні ол дийқан Термезге мәйек сатыуға барған екен. Әмір адамлары Термез станциясына хұжим жасапты бірақ рабочийлардың қураллы күшіне төтепкі бере алмай бір неше өлілерін гүрес майданында қалдырып қашыпты.

Мария бул хабарды хаялдан күн батар алдында еситкендіктен, сол уақытта жолға шығыуды лазым деп таппады. Ол түнді күйеуі хәм балаларының қайғысы менен оттай жанып отырып өткерді де таң саз беріуден Термезге қарай жолға шықты.

Мария Термезге жетіп келгенде рабочийлар қуралланған түрде әмір адамлары өлтиріп кеткен өлілерін жерлеуге кетиу алдында тұрған еді. Мария да жерлеуге қатнасты, басқалар қатарында оның ері менен балалары да жерленді.

Мария рабочийлар жәрдемі менен Термезден үй тауып, жұмысқа орналасқаннан кейін, қызды алып келиу үшін ауылға жөнелді. Қыз биротала сауалмаған болса да тыныш жатып, зор иштей менен аұқат жеп, өсте-ақырын жүріп, хәтте ойынды да күсейтуғын болыпты.

Қыз биротала сауалып, қууатына келгенше Мария ауылда қалды. Баланың жарасы қара қотыр болып, таңған шүберегін алып таслағаннан кейін оны Термезге көтеріп алып кетті. Ол Термезге кетпесінен бұрын, үй иіесінен қызға қандай да бір жергиликли ат қойып бериуін сорады.

— Менин бір қызым бар еді. Оның бір бетінде қызыл дақ болғанлықтан оны Нарбийбиш деп атағанбыз. Бірақ ол әкесінен бұрын өліп кетті. Мен бул балаға усы қызымның хұрметі үшін Нарбийбиш деген ат қоямыз,—деді ол. Бул ат Марияға да мақул түсті.

* * *

115

Бухара-Термез темир жолы иске кирискенге шекем Мария Нарбийбишти тәрбиялады. Бухара революциясынан әмір қашып кеткеннен соң ол күйеуінің қарауылханасына қарауыл болды. Нарбийбиш сегіз жасына келгенде жалғызлық, күйеуі менен перзентлерінің күйігі Марияны күтә жүдетті. Ол Самарадағы (хәзиргі Куйбышев) ағайинлерінің жанына көшіп кетпекші болды. Бірақ қуяшлы бір үлкеде тәрбия көрген, жергиликли миллетнің қызы Нарбийбишти өзі менен бирге алып кетиуді мақул таппады. Соның үшін оны Әмударья бойындағы застава комсомол комитетінің қауендерлигинде ашылған жетімлер үйіне тапсырып өзі сапарға жөнелді.

Нарбийбиштің мойнындағы қара сызықша үш жасар ұағында қылыш кескен жерге жабыстырылған кийиз күлінің изі еді.

VII

Жетім Мурат улы жетімлер үйінде төрт жыл тәрбияланды, сауат ашты, жети жыллық мектеп көлемінде билим де алды. Ол күнделикли сабақлардан соң өз

бетинше оқып, илим ийелеуге умтылды. Жасы үлкенірек болғанлықтан артықмаш сабақ оқыу оның денсаулығына тәсір етпейтуғын еді.

Хат-сауат таныу, сабақ таярлау хәм программадан тысқары оқыу уақытларында оған Нарбийиш жәрдем берген болса, көп үйреніп, мағлыұматын асырғаннан кейін оған сабақ бериўшилер де көбейди; Қурбан оған жәрдем берди. Қурбанларды баспашылардың тырнағынан қутқарып комсомоллардың ықтыярлы отрядтын баслығы да оннан өз жәрдемін аямады.

Семен Семенович-партия ағзасы, шегарашылардың комсомол шөлкемине басшылық қылады. Ол комсомол шөлкеминин қәуендерлигиндеги жетимлер үйинде тәрбияланып атырған балаларды интернационализм, большевизм рухында тәрбиялап, комсомол қатарына қабыл еттиретуғын еді.

Сары сыялыдан келген, көк көзлі, бетлерин сепкил басқан бул жигит жүдә биймәлел, минайым, бірақ мудама батыл хәм бир сөзли еді. Семен бірдейинне жәмийетлик ис пенен бәнт, өзинин жекке исин де эне усы жәмийетлик иске ыңғайластырып алып барды. Ол хәр бир жас коммунистлердин садық жәрдемшиси етип жетистириўге умтылатуғын еді.

Тең-қурбылары да, өзинен үлкенлер де, хәтте кишкене балалар да Семен Семеновичти «Сийна» деп атайтуғын еді. Жергиликли адамлар болса «Сийна» сөзин адамның ағзасына жорып: «Расында да бул жигит адамның көкирегине усайды, оның көкирегинде жүреги менен бир қатарда емшеги де бар шығар, оннан нәрсетелерге сүт берип, камалға келтиреди»—десетуғын еді.

Жетим Мурат улы жәмийетлик сауатты хәм сиясий тәрбияны көбинесе эне усы Сийнадан алды. Ол Жетимди комсомолға кириўге ылайық етип тәрбиялады.

* * *

Жетим Мурат улы оқыу хәм сиясий санасын асырыу менен бирге физкультура хәм спорт жумыслары менен де шуғылланды. Қайық айдау хәм мeste жүзиўди әлле қашан үйреніп алған Жетим, шынығыуын тағы да дауам еттирип, суўдың астында да үстинде де балықтай болып жүзип жүре алатуғын болды. Енди ол тек меске ямаса қайықта ғана емес, Әмудей ағысы пәтли

дәрьяда өзи суўдың ағысына қарсы еркин жүзетуғын, хәтте шебер водолазлардай болып, эне усы пәтли суўдың астына шүмип, бир неше минут турып, хәр тәрепке қарай хәрекет етип үйренди, қулласы, ол жүзиў енерин шебер ийелеген еді.

Жетим Мурат улы жүзиўден тысқары әскерий ойын менен де машқул болды: мылтық атыу, ат миніу, қылышласыу хәм граната ылақтырыу ислерине қызықты.

Урыс ойындарында Жетимге Юрий Сенчиков деген жигит жәрдем беретуғын еді. Юрий Сенчиков атлылар полкының киши командирин хәм усы полктағы комсомол шөлкеминин секретары да еді. Сенчиковтын жүреги ерлик, қахарманлық, социалистлик Уатанға муҳаббат, адамларға сүйиўшилиқ хәм меҳрибанлық пенен толып тасқан. Уатан хәм социалистлик жәмийетти қорғау ушын гүрескен хәр бир адамның өмирин сақлап қалыуға жанын пидә етиўди Сенчиков өзинин тийкарғы ұазыпасы деп есаплайтуғын еді. Сенчиков мудама үлкен жастағы балаларды жыйнап алып, әскерий ойын өткизип, өзинин ең жақсы өнерлерин олардың да үйрениўине хәрекет қылатуғын еді.

Баспашыларға қарсы сауашларда Юрий Сенчиков бірдейинне алдында жүрип, тынышлық уақытларда болса мудама шегарашылар арасында болып, әмелий ислерде оларға жолдас болатуғын еді. Үлкен жастағы балалар менен әскерий ойындарды да эне усындай қолы бос уақытлары өткизетуғын еді. Жетим әскерий билимди хәм әмелий сауаш шынығыуларын да эне усы кисиден үйренди.

* * *

Жетим он сегиз жасында комсомол қатарына кирди. Ол комсомолға қабыл етилген уақтында да шегарашылар комсомол шөлкеминин секретары Семен Семенович-Сийна еді. Магарашылар комсомол комитетинин Жетим Мураттын комсомолға қабыл етиўи хәққындағы арзасын қарауға бағышланған бюро мәжлисинде Сийна оннан:

— Комсомолға киргендеги мақсетин не?—деп сорады.

— Комсомолға киргендеги мениң мақсетим-Социалистлик құрылыста тағы да жеделлирек ислеп, ком-

мунизмге алға қарай қәдем таслаудан; коммунизм-жолына кесент келтиретуғын душпанларға қарсы гүресип, Ленин перзенти болыу, коммунистлердің садақ жәрдемшиси болыуға хәрекет етиуден ибарат, деди. Жетим Мурат улы тағы сөзин дауам етти: Мен хәм-меден бұрын шегарашы болып жетисип, қолыма қурал алып, шет ел қанхорларына қарсы, шет еллик душпан-ларымыздың агенти болған баспашыларға қарсы, олардың тәрәпдарларына қарсы гүресиюди қәлеймен.

Жетимнің бәринен де бетер шегарашы болып, қанхорлар менен баспашыларға қарсы гүресетуғынын билдириуи бул күтилмеген аўхал емес: усы ўақытларда мәмлекет ишинде басшылардың күшли шайкалары қалмаған болса да, олардың майда-шүйде топарлары бар болып, олар қашып кеткен баспашылар, әмир шет ел қанхорлары менен байланыс жасап, Совет хукиметиниң ишинде бузықшылық хәрекетлерин алып барыуда еди. Буларға қарсы гүресиюде шегарашылар айрықша роль ойнайтуғын еди. Соның ушын да Жетим Мурат улы комсомол қатарына кирип, шегарашы болды.

VIII

1931-жылдың бәхәр айларында шет елде қашып жүрген Ибрайымбек қурбасы басшылығындағы баспашылар шегарамыздан жасырынып өтип келип, Совет Тәжикстаны жерлеринде бузықшылық ислерин баслады. Ол қызыл әскерлер хәм партизанларға тиккелей қарсы шыға алмаса да, жеке-жарым кембарал дийқанларды услап алып өлтирди, қәуендерсиз қалған хаял-қызларға жыртқышларша топылып, колхоз складлары хәм кооперативлериниң дүканларын талан-тараж етип, қарауылларын өлтирди.

Бирақ, хәмме мийнеткешлер бектиң басшылығындағы баспашыларға қарсы қозғалыс шығарып: Тәжикстанның хәр қыйлы районларында, Өзбекстанның шегараға жақын районларында мийнеткеш дийқанлар менен колхозшылардан қызыл таяқ отрядлары шөлкестирилип, олар Ибрайымбектиң излеп, тирилей қолға түсириуге талпыныуда еди. Бирақ Ибрайымбек шаян хәм жыландай болып үңгир хәм жарқабақларға, гидиман таслардың арасына жасырынып, тау үңгирлерине қашатуғын еди.

Совет мәмлекетиниң территориясында Ибрайымбектиң хешқандай сүйениши қалмаған еди, бирақ оның шет елдеги хожайындары контробандистлик жол менен оған қурал хәм күш жиберип туратуғын еди. Соның ушын да эне усы жыллары шегарашылардың жұмысы жүдә көбейип хәм жууапкерли болған еди. Олар мұдамы уйқыдан безип, сақшылық етип-шегараны қорыйтуғын еди.

Усы есаптан Жетим Мурат, Курбан, Никитин шегарашылыққа жана келген. Наурызлар да Семен Семенович (Сийна) басшылығында күни-түни уйқыламай, қамыслықтан қамыслыққа, батпақлықтан батпақлыққа өтип, контробандистлерди услап, шегараға жақыпласқан баспашылардың шайкалары менен сауаш қуратуғын еди.

Юрий Сенчиков болса биресе районларға барып, баспашыларға қарсы сауаш жүргизетуғын, биресе шегараға қайтып келип, Жетим хәм Сийналарға жәрдемлесетуғын еди. Социалистлик Уатанды қорғау ушын қай жерде гүрес болса, ол сол жерде таяр еди.

* * *

Кейинги ўақытларда Семен Семенович отрядында бир қыз да пайда болып қалды. Бул қыз жана он жети жасқа толған болса да, гайрат хәм уқыпшылыққа жигирма бес жаслардағы жигитлерден қалыспайтуғын еди. Толықлаудан келген, орта бойлы бул қыздың көзлери үлкен, порсылдаған жүзлери аппақ хәм шашлары қонырлау еди. Оның қоныр шашлары қыйылған, қап-қара қасларының үстине түсип, әжайып бир гөззаллық береди, усы гөззалығы хәр бир кисини оған ашық етеуғын еди.

Сол себепли отрядта оның менен сөйлесип, ойнап хәзиллесиюди қәлемейтуғын адам жоқ еди. Бирақ ол шоқлықтан да, ойыннан да өзин шетке тартып, рухында мұдамы қандайда бир ғамгунлик хәм кемкеуилликтиң изи сезилетуғын еди, биз бундай жағдайды совет жасларының хеш биринде көрмеген едик. Жолдаслары бәрхама оны кеуиллендириуге урынып, ондағы ғамгунликти азғантай болса да шетлетиу мақсетинде, дем алыу ўақытларында хәр қыйлы ойындар шөлкестирип, қызық-қызық әнгимелер айтатуғын еди. Бирақ

ол бундай нәрселерге ҳеш қандай итибар берместен, хошы жоқ адамдай ҳәр қандай гәпке де бийпарўа қарайтуғын еди. Бирақ шегарашылыққа тән бир жұмыс шығып қалса, хәммеден бурын саўашқа түсип, ең қәўипли жерлерге умтылатуғын еди. Хәтте, базы бир ўақытларда командирдиң де буйрығын күтип турмайтуғын еди. Ол командирдиң рухсатысыз ис ислегени ушын бир неше мәртебе ескертиў хәм әскерий жаза алған болса да, бир хәдийсе жүз бергендей болса, рухсат пенен буйрықты умытып, алдыңғы қатарға атлығып шығатуғын еди.

Бул қыз 1932-жылдың 15—апрелинде оқып атырған мектебин таслап, ҳеш кимниң рухсатысыз Ташкенттен шегараға келип, шегарашылық исине кирди. Оның мектепти таслап кетиў ўақыясы төмендегише болған.

Ташкент тәлим-тәрбия техникумының оқыўшылары күндизги саат он екиде жигирма минутлық тәнеписке шықты. Олар чай нәўбетине тезирек жетиў мақсетинде буфет бетке қарай жуўырысты. Усы ўақытта мектеп коридорына почтальон кирип келди. Узақ жерлерден келген хәм ата-аналарының хабарына ынтығып жүрген бир топар оқыўшылар буфет алдын босатып, почтальонға қарай жуўырысты. Оқыўшылар почтальонның сумкасынан алған хатларының адреслерин оқып, ийелерине тапсырыўына да пурсат бермей, оны қоршап алды да: «Маған хат бар ма? Бүгин де маған хат алып келмединиз бе? Көптен бери үйден хат алмадым...» деп басын меңзең қылып жиберди.

Олардың арасында үидемей турған тек бир қыз ғана бар еди, ол әлле бир нәрсени ойлағандай болып кеўилсиз тур еди.

Почтальон бир конвертке қарап турып:

— Сенчикова Наташа ким?—деди.

— Мен,—деп қыз почтальонға жақынласты да оған қол созды.

Қыздың қуўатлы хәм булшық етли қоллары қалтырады. Бул қалтыраў конвертке көз таслағанға шекем даўам етти. Конверттиң адресин оқығаннан соң тула бедени қалтыраўын тоқтатты. Ләблери ғумшадай ашылып кетти. Ол бираз кеўлиң басқаннан кейин;

— «Яшасын, аман екен, өзиниң хаты»,—деп бир шетке барып, хатты оқыў ушын скамейкаға отырды.

Конвертке көп мүйешли мөр басылған, ол маркасыз-ешейин келипти. Қыз конверттеги адрессти тағы бир мәртебе оқып шыққаннан кейин, бир шетин жыртып, ишиндеги хатты алды. Хат бир бет блокнот қағазына қәлем менен асығып хәм аўыр жағдайда жазылған екен, зорға оқылады. Бул аўхалды көрген қыз тағы қәўетерленип, хаттың ақырына көз жуўыртты хәм өзине-өзи; «Өзиниң қолы»—деди де хатты оқыўға кирис-ти. Хат рус тилинде жазылған еди, биз оның мазмунын ғана келтиремиз:

«Қымбатлым Наташа!

Мен билемен, сен бул хатты оқығаннан кейин, жүдә аўыр хәсирет-қайғыға гриптар боласан. Бирақ, ҳәр қандай қайғы-ғамды да большевиклерше жеңип, шыдамлы болады, деп исенемен,

Мен бул хатты ғыр-дөгерегимде бир топар бөрилер-баспашылар қоршап алған бир жағдайда жазып отыр-ман. Бир неше минутлық өмирим қалды. Мен өз взводымды қутқарып қалыў ушын жанымды қурбан қылдым. Себеби олар аман қалса, өмирлериниң ақырларына шекем социалистлик Уатанды қорғаў исине хәм социализмди қурыў жолында пидәкерлик пенен хызмет қылады. Мениң қурбан болыўым менен социалистлик Уатан сақшылары хәм социализмди қурыўшылар бир адамнан айра түседи қулласы, Жасасын социалистлик Уатанымыз! Жасасын большевиклер партиясы! Жасасын Ленин партиясының садық жәрдемшилери-Ленин комсомолы!

Қымбатлы Наташа! Сеннен және өтиңип сорайман, сабырлы шыдамлы бол! Бул хабарды анама жеткизбе, мениң атымнан жалған хат жазып, оған тәселле берип жүр.

Разы бол, сәлем менен, сени жаннан артық көриўши аған Юрий, Ниязбулақ. 8/IV-31».

Хатты оқып болғаннан соң Наташа отырған жеринен қыймылдай-алмай қалды, тула бойы хәрекетке келмей, көз алды қараңғыласып, ҳеш нәрсени көрмеді. Бирақ ол есин жоғалтпады, есин жоғалтқанда скамейкадан аўнап түскен болар еди, Бирақ мәшгүр адамлардай ҳеш нәрсеге кеўил бөлмеді, залда не болып атырғанын байқамады.

Наташа өзине келип, көзин ашса, залда ҳеш ким қалмапты, почтальон әлле қашан кетип қалыпты.

Оқышылар классларға кирип кеткен, буфеттің алды да босап қалыпты, демек, сабақ дауам етіп атырыпты.

Ол орнынан тұрып, хатты және бір мәртебе көзден өткерди, тағы да қалтырай баслады. Бірақ, бұл дирилдеу қорқақтықтың ақыбеті емес, ғәзеп пенен ызаның нышаны еді. Қыздың жасқа толған қой көзлерінде сауашқа сайланған арысланның көзлеріндегідей ғәзеп отлары ушқыналады.

Ол қымбатлы ағасы Юрийді көз алдына келтіріп оған:

«Сен жаныңды өз орнына құрбан етіпсең саған даңқ, қымбатлы ағажан! Бірақ сенің хатыңның бір жерінде...» Мениң құрбан болыуым менен Уатан қорғаушылары хәм социализм құрыушылар бір адамнан ғана айырылады... «деп кәтелесіпсең, Өйткени, сенің Уатан қорғау жолында өліп кетиуің жүзлеп, мыңлап жигитлерди ана Уатанды қорғауға атландырады. Сенің орныңды толтырушылардың бириншиси мен болман», — деди.

Наташа әне усынан кейін мектеп директорынан рұхсат та сорамады, мектеплес дослары менен хошласпады да, мектептің жайынан шығып, туұры вокзалға барды, ол анасына: «Ағам телефоннан шақырып еди, дәрхал соның қасына жөнел кеттім, сизиң менен көріп хошласыуға да уақтым болмады. Кеширерсиз, анажан, ол жерге барғаннан кейін толығырақ етіп хат жазаман» деп, бір бет қағазға хат жазып, ящикке таслады да, ағасы сауашта құрбан болған жерге-шегараға жөнел кетті.

IX

1931-жылдың 9-апрелинде Юрий Сенчиков баспашыларға қарсы гүресіу үшін районға барыуға атланған еді. Сенчиков взводындағылардың хәммеси комсомоллар, оның өзи атлылар полкының комсомол шөлкеминің секретары еді.

Сенчиков Ниязбулақ ауылында, Тәжикстанның даңғара районында, баспашылардың үлкен бір топары менен тосаттан гезлесіп қалды. Баспашылардың саны шегарашылардың санына қарағанда жигирма еседей көп еді. Сенчиков бір қолайлы жерге орналасып алып, баспашыларға қарсы гүресіуіге пұрсат таба алмады,

соның үшін да ол ашық майданда сауаш құрыуға мәжбүр болды. Нәуқыран шегарашылар мылтық хәм пулемет жәрдеми менен сауаш құрған болса да, баспашылар қызыл әскерлердің азлығынан пайдаланып, оларға жақынласты, хәтте араласып та кетті. Сауаш қызғын болды. Әдетте бундай сауашларда оқтың орнына мылтықтың қундағы, найза хәм қылыштың алмасы пайда береді. Сенчиков алдыңғы қатарда тұрып, хәр сермегенинде бір баспашының геллесин қағып түсіріуде еді. Ол баспашылар менен жекпе-жек гүресті дауам еттиріу менен бирге урыс майданын қолайлы жерге көширіп хәм ол жерде бекиніп алып мәртлерше гүресіуді ойлар еді. Лекин саат сайын баспашыларға жаңа күшлер қосыла берди, взводтың аухалы ауырласып барар еді.

Сенчиков урыста баспашыларды алдап, өз взводын бийикликке шығарып орналастырып алып урысты дауам еттирмекши болды. Бірақ бұған ересе алмады. Баспашылар жаңадан қосылған күшлердің жәрдеми менен взводты халқалап орап алды. Енди взводты құтқарыу үмити биротала сөнди.

Взводты құтқарыуды ойлап жүріп Сенчиковтың басына бір пикир келди хәм взводқа бийикликке шығыу хәкқында буйрық берди. Лекин бийикликке шығыу жолы жабық еді.

Буйрық бергеннен соң Сенчиков атын шауып бийикликтің қасына келди. Көп күшин бийикликке шығатуғын жолды қорғауға сарп еткен баспашылар Сенчиковтың мәртлігине төтепкі бере алмады. Ол баспашылар сабын жарып өтіп, өзін бір шетке алды. Сенчиковтың изинен оның атлы әскерлері де шауып киятыр еді, лекин ол атлы әскерлерін өзіне қайтарып, өзи алға умтылды.

Баспашылар Сенчиковтың қалғанын көріп оның изинен қуып кетті. Баспашылар жақынласып келгенде ол атын тоқтатып, олардың жолын тосар, бір әмеллеп, еки-үш баспашыны қулатып және алға шапты. Баспашылар изине қашып, және көбейіп қуып келе берди. Баспашылардың үлкен топары Сенчиковтың изине түскен соң, душаның халқасы босасты, взвод душанды жарып өтіп, бийикликке орналасып алды хәм командирдің буйрығын орындауға киристи. Баспашылар мылтық хәм пулеметлерден оққа тутылды.

Топланысып хұжимге өткен баспашылар жапа-тармақай мылтықтан атылған ғарғалардай қулар еди. Нәтийжеде олар көп құрбан болып, қашыуға мәжбүр болды. Взвод жауынгерлері оларды қуып және бір неше баспашыны қулатты, жарадар етті. Взвод баспашыларды тас-талқан етіп бийикликке жәмлескенде олардың арасында Сенчиков жоқ еди. Күн батып, түн қараңғылық пердесін жапқан еди... Қараңғы түнде взвод өликлерди бирим-бирим көзден өткізди, лекін Сенчиковтан нышан жоқ еди. Взвод жауынгерлері түнди усы бийикликте өткізіп, таң азаннан және өз командирин ізлеуге киристи. Олар урыс майданынан бир километр алыстағы бир жардан Сенчиковтың өлигин тапты. Оның қасында бири тапанша менен атылған, тағы биреуі қылыш пенен шабылған үш баспашының да өлиги жатыр еди. Буларды Сенчиков бир өзи өлим алдында өлтирген екен. Жауынгерлер оның өлигин көтерип гарнизонға жол алды. Кийим-кеишеклерин жыйнастырып атырғанда ишинен бир хат шықты.

Бул хат Юрийдің сиңлиси Наташа Сенчикованы ағасының орнына Уатан қорғау ушын атландырған сол хат еди.

Х

1931-жылдың июнь айы. Қараңғы түн. Ашық аспанда жулдызлар шағырайысып көлдің тып-тынық сууын айдыналастырып жиберген еди. Дәрья сууы мәўжиреп ағып, толқынлары бир метр келетуғын узын текшелерди еслетеди. Әмиўдің қызғыш, ылай сууында жулдызлардың сүүрети көринбесе де, әне усы қызғыш суу текшелериниң бетин алтын жалатқандай жарқыратады.

Әмиў менен көл ортасында үлкен қамыслық дастанып жатыр. Көк-көпбек қамыслықтың қанжар сыяқлы зүмрет жапырақлары көлдің тынық сууы хәм дәрья текшелери арасында әжайып бир көринис қылған еди.

Жетим, Қурбан, Никитин, Наўрыз хәм Наташалар Семен Семенович басшылығында усы участканы қорғайтуғын еди. Жетим хәм Наўрыз бир жерде, Қурбан хәм Никитин басқа жерде, Наташаның жалғыз өзи басқа жерде турып дәрья бетти де, дала хәм қамыслықты да көзден кеширип турған еди. Олар жарғанат-

лардың да, суўдағы балықлардың қалай жүзгенин де, жердің астындағы құртлардың қыбырлағанына шекем, барлық жерди хәм хәр бир жанлы жәниўардың ис-хәрекетин қырағылық пенен бақлайтуғын еди.

Сеня болса застава тәрәпинен өзине тапсырылған участканы саат сайын жүз рет тексерип, хәр сапары өз адамларын қырағылыққа хәм уйықлап қалмауға шақырады.

Жетим менен Наўрыз қорғап турған жер қамыслықтың шығыс тәрәпинде болып, бул жерден көлдің бир тәрәпи хәм дәрьяның қырғақлары көринип тур еди. Қуптаннан өткен мәхәлде көлдің шетинде Жетимнің көзине бир нәрсе көринди. Ол көлди жағалап қамыслыққа қарай келе берди.

Жетим Наўрыздың қырағы болыуын ескертип, өзи қамыстың арасы менен көл бетке еибеклеп кетти. Ол қамыслықтан көл бойына жетип бараман дегенше жаңағы қара көлдің қамыслыққа тутасқан жерине жетип келип, дәрьяның суўатынан пәске түсип көзден ғайып болды. Енди Жетим қараның адам екенлигин анық билди, оның суўға түсип яки қамыслықтың ишине кирип кетиуинен қәуипленип, орнынан турды да, нышанаға қарап ушқан оқ киби суўат тәрәпке жуўырды.

Жетим суўатқа жетип барғанда жаңағы адам суўға бет-қолын жуўып атыр екен. Жетим оның үстине тасланды, хәм олжасын услаған лашындай шаққанлық пенен оның еки қолын артына қайырып турып:

— Кимсең? Бул жерде не қылып жүрсең?—деп сорады.

Абайсызда қолға түскенинен қорқып қалтырып кеткен бийтаньс адам Жетимнің дауысын еситкениен кейин, тынышланғандай болды:

— Мен Жансызбан! Сениң қолыңа түсиў ушын келдим,—деди күлип.

Жетимнің қоллары босасып кетти. Ол «олжасын» өзине қаратып орнынан турғызды хәм суўаттан алып шығып:

— Бул исин қәуипли! Түнде бул жерге келип, жақсы ис етпегенсең—деди.

Бул Нарбийбиш еди. Жетимнің соңғы сөзине жуўап ретинде:

— Өз достың бир айдан берн көрмей жүрген адам хеш қандай қәуиптен қорықпайды,—деди.

— Егер күндіз келгенинде хеш қандай қәуіп болмас еді. Себеби сени шегарашылардың көбиси танылды. Түнде ше? Түнде жүдә қәуіпті. Мен дауысыңды еситпегенімде хеш танымас едим, қуып жете алмағанда қашып баратыр деп, атып таслауым да мүмкин еді.

— Бул қоллар менен бундағы мылтық мени атпайды-деди Нарбийбиш хәм Жетимнің қолларынан сыйпап турып сөзин дауам етті.

— Булар бизің хәм социалистлик Уатанымыздың Ийшанбайқұл менен Шақұллар қусаған душпанларын услап атыу үшін берілген.

— Сондай екенін билсең неге күндіз келмедің?— деп сорады Жетим.

— Имтихан уақыты. Мен быыл Мәмлекетлик имтихан тапсырып, техникумды тамамлауым керек,-деп жууап берди Нарбийбиш.

— Техникумды быыл тамамлайман дейсең бе!— деди Жетим таңланғандай болып.

— Реймсиз!—деди Нарбийбиш Жетимнің қолын силкип жиберіп,-техникумды быыл питкеретуғынымды билмейсең бе? Билесең! Бирақ жәдигөйлесіп, жортаға билмегенсіп атырсаң.

— Шынығыда да билмейтуғын едим,—деди Жетим күлкі аралас. Бирақ гәпіннің рәмәуизи менен күлгенинен билетуғынлығы сезилип турды. Соның үшін ол бул аттан анық өтиргіні жууып-шайуу мақсетинде гәпін дауам еттирди: Билетуғын едим-ау, бирақ шегарадағы жұмыстың көплігі, оның үстине пүткіл ықласым менен иске берилип кеткенликтен умытайын деппен. Болмаса билқастан билмегенсір ме едим?—деп тағы күлди Жетим.

— Жалған, жортаға өзінди билмесликке салғаныңның себебин айт!—деди Нарбийбиш қасарысып, ғәзепленген түрде.

— Неге, жалған, қастан билмегенсіген менен маған түсетуғын пайда барма?—деди Жетим күлімсиреп.

— Техникумды тамамлағаннан соң, той қыламыз деген уәдең есиңнен шығып, әлле биреуге кеуіл беріп қойған шығарсаң. Сениң большевиклик, комсомоллық кеуіліне болайық!—деди Нарбийбиш. Жетим күліуін тоқтатып, қатал түрде:

— Кулақ сал, Нарбийбиш! Мен саған берген уәдемди ұмытқаным жоқ. Бирақ мен ол уақытта, сен техникумды питкерермен, соңынан некеден өтіп, турмыс қуарамыз, деп ойлаған едим. Бирақ мен есаптан жаңылыппан, еле мақсетіме ерискенім жоқ. Сол уәдемнің мүддетін біраз созыуды өтиніп сорайман!—деди Жетим хәм Нарбийбиштің қолларын услаған қәлпінде гәпін тууарып, дыққат пенен дәрья тәрәпке тигилди де тағы гәпін дауам етті:—Мен уәдемнен де қайтқаным жоқ, хеш кимге кеуіл де бергенім жоқ, бермекші де емеспен. Бул дүньяда мениң екі ғана сүйіклим бар: биріншиси, өзің де ең әдиулі болған Уатанымыз, екіншиси, сениң өзіңсең қулласы. Енди мейли исен, мейли исенбе, буны өзің билесең!

Жетим Мурат улы бул гәптерди сондай салдамлы етіп айтты, буған Нарбийбиш исенбеуін мүмкин емес еді. Соның үшін да Нарбийбиш:

— Исенемен! Уәдеңнің мүддетін созыуға себеп болған ислеринди маған айтып бер,—деди.

— Болады, айтып беремен,—деди Жетим, дәрьядан көзін үзбестен. Мен әкемнің қандарларын, анамды бахытсызлыққа гриптар қылғанларды, әдиулі ана Уатанымыздың душпанларын қолға түсирмесем хеш қандай уақты хошлықты рауа көрмеймен, деп ант еткенмен. Шадлығының шадлығы болған сениң менен бирге жасау қууанышы да хәзирше тоқтап турады.

Нарбийбиш бир нәрсе демекші еді, бирақ Жетим дәрья бетке тағы бир мәртебе дыққат пенен нәзер таслағаннан кейін:

— Тоқта!—деп оның сөзин айттырмай таслады хәм қолларын оннан жаздырып алып, дәрья бойына қарай еңбеклеп кетейін деп атырғанда Нарбийбишке сыбырлады:

— Сен усы жерде жасырынып жат... Жүр, мениң изімнен еңбеклеп жүре бергениң жақсы. Бирақ абайлы бол, жақын жерде биреу болып, көріп қалмасын,—деди.

XI

Жетим Нарбийбиш пенен сөйлесіп турғанында дәрьяның арғы жағасындағы қонсы мәмлекет тәрәпте тикке турған бир қараны көрген еді. Ол қара біраз

тикейип турғаннан кейін көзден ғайып болды, оның ізінше тағы бір неше қара көрніп, олар да көзден ғайып болды.

Бұл қараларды көргеннен соң, Жетим Нарбийбиш пенен сөйлесіуін дауам етirse де ол жақтан көзін үзбеди. Бір неше минуттан соң Жетим сууда биресе көзге көрніп, биресе көрнбей, усы бетке киятырған қараны көрiп қалды. Соның ушын да Жетим Нарбийбиш пенен сөзiн туұарып, дәрья бетке қарай еибеклеп кеткен еди.

Жетим Наұрыздың қасына жетип келгенде жаңағы көрiнген қара да бираз жақынласып қалды, оның бир жергиликли кеме екенлиги байқалып турды. Кеме биресе толқынның үстине шапшып, биресе толқынлардың арасында көрнбей қалады. Бирақ оның тезлик пенен сууды кесип, туппа-туұры қамыслыққа қарай зымырауы, кемени ғайратлы хэм тәжирийбели биреулердин бас-қарып киятырғанынан дерек береди.

Жетим келсе Наұрыз қалғып отыр екен. Наұрызды урысып-кейип оятты да қайықты көрсетти хэм өзи солай қарай еибеклеуін тағы дауам етти.

Наұрыз қайықты көрген болса да шегарашылардың қағыйдасын бузды, күкирт шағып папирос тутандырды хэм усының менен ұйқысыи ашпақшы болды. Бул ерси қылықты көрген Жетим изине қайтып келди, папирос отын шинель менен тасалап, Наұрыздың аузынан жулып алды да аяғы менен жерге таппап өширди хэм оған қарап:

— Шегарашылар қағыйдасын қашан үйренесен!— деп сыбырлады да тағы дәрья бойына қарай еибекледи. Бирақ кемешилер буны көрiп қалса керек, жағаға жақынласып қалған кемесин қайтарып, қоңсы мәмлекетке қарай жүзе баслады.

— Мың түрли өкиннш хэм күйиниш пенен ишинен Наұрызға кейинген Жетим, жасылдай атлығып дәрья бойына жетип келди. Кеме жүзип киятырған бул көраға Сийна, Никитин менен Наташалар да жетип келген еди. Олар шат-шабырлар менен қамыслықтың арасында кемени бақлап турған екен.

— Атып таслаймыз да кемени батырып жиберемиз, басқа иләжи жоқ,—деди Никитин.

— Тирилей қолға түсиргенимизде көп нәрсени, көп сырларды билип алар едик,—деди Сийна.

— Қолға киргизгенимиз ғой жақсы еди-дә,—деди Никитин,—бирақ қолға түсире алмайтуғын болған соң атып таслағанымыз мақул.

— Қолға түсиремиз,—деди Жетим хэм кийимлерин қамыслықтың арасына шешип қойды да Сийнаға қарап:

— Рухсат етиниз!—деди.

— Бар! Сақлық пенен усла!—деп рухсат берди. Сийна.

Жетим тыр жалаңаш, қамыслық хэм путалықлардың арасы менен дәрья бойына келип, шөп-шарлардың дыбысын шығармау ушын әсте-ақырын сууға түсти. Хеш ким, хәтте, жақын жерде турған жолдаслары да сууда адам барлығын сезбей қалды. Жетим елиу-алпыс метрден соң балықтай суу бетине бир шығып дем алады да тағы ғайып болады...

Жетим Мурат улы кемеге жетип барды. Шегарашылардан қорқып, қашып баратырған кемешилер ескекке көпкүш жумсағанлықтан күтө шаршап қалған, қолларының талғанлығы соншелли, кемесин қашып баратырған жағына қарай басқара алмай да қалды, нәтийжеде кеме суудың ағысына ығып кете берди.

Жетим Мурат улы кемениң арқан байланатуғын ушына жетип барғаннан кейін, бир қолы менен оның ернегине асылды, екннши қолын созып дөңгелете оралған арқанды алып сууға сүңгиди де жиптиң бир ушын белне байлады.

Ол суудың асты менен жүзип, кемени жаға бетке қарай сүйреп баратыр, кемешилердин сезип қалмауы ушын оны он метр алға тартса, жигирма метрге шекем суудың ағысына қарай өз еркине жибереди.

Бирақ кемешилер кемениң совет елине қарай кем-кемен жақынласып баратырғанын сезип қалды. Буны ол Әмиу сууының тәртипсиз ағыуынан көрди, ескек есип, «суудың ағысының қайсарлығына» қарсы гүресіуге талпынды, хеш болмаса кемени тек суу ағысына қарай бағдарлауға тырысты. Бирақ оның бул хәрекетлери бийкарға кетти, кеме барған сайын елимиздин жағалауына жақынласпақта еди.

Кеме жағаға жақынласып қалғанда оны биреудин сүйреп баратырғанын сезип қалған кемешилер бирден.

— Арқанды кесиндер!—деди кемедегилерге хэм өзи жанталасып ескек есе баслады.

— Не менен кесемиз?—деп сорады олардың биреуі.

— Кемеде пышақ бар, тауып алып соның менен кесип,-деп жууап берди ол.

Олар излеп-излеп пышақты тапты, бірақ тотығып, топыр болып қалған пышақ пенен жууан кендир арқанды кесіуіге болмады.

— Пышақ өтпей атыр,—деди арқанды кесіуіге зор беріп, күшмийтек болып атырған бір адам.

— Олай болса арқанды шешіп таслаң,—деди кемеші. Бірақ жууан арқанның сууға тийіп, бурынғыдан да сиресіп, шийеленіп қалған түйінін қорқып қалтыраған бармақлар шеше алмады.

Кеме жағаға барған сайын жақыналасты. Арқанның тез арада шешіле қоймағанын көрген кемеші биреуіге «иплас» деп қатты кейінди де ескекті кемениң ишине зыңғытып, өзі арқанға қарай жүгірди. Бірақ оның қоллары да жүдә шаршап хәм қабарып кеткенліктен түйінди шеше алмады.

— Ипласлар, хәмменіз де пәк емес пе еднцизлер, буншама бахытсызлыққа ушырадық ғой,—деп кемеші хәммеге кейиди де мылтығын алып, кемениң қапталына сүйеп қойды, арқан тартылған жаққа қарап кемени сүйреп баратырған адамның суудан бас көтеріуін күтіп турды.

Жетім дем алыу үшін басын суудан шығарғанда оны гөзлеп турып атты. Мылтықтың дауысын еситкен Жетім тағы ғайып болды. Усы пайытта советлер ели беттен де изли-изинен оқ атыла берди. Бірақ шегарашылар кемедегилерди гөзлеп атпай, оларды қорқытып, албыратыу үшін атып атырғанлықтан, оқлар зая кетіуде еди.

Кемени сүйреп баратырғанның басына зақым тиймесе керек, кеме бурынғысынша жағаға қарай жылыса берди.

— Меске дем беринлер, ипласлар!—деди кемеші албырақлап, өзі болса кемениң ишине буғып, Жетімнің суудан бас көтеріуін күтті.

Дем берилип, меслер тайын болғаннан кейін, кемедегилердің биреуі минип қашыу үшін мести сууға салды. Бірақ сол заматы қарсы тәрелтен атылған оқ мести шур-тесик етті, оның деми шығып пыссыйып қалды.

Бул аұхалды көрген кемеші оған қарап:

— Иплас! Мен мести сениң ушын таярлаттым ба, өзимнің минип қашыуым ушын дем бергизген едим. Сиз, ипласлар, бәри бир, қолға түсесиз,-деди де кийимдерин шешіп, тыржалаңаш сууға бойын атты. Бірақ сууға түсіуден-ақ оның мойыны қол-аяқлары арқанға шырматылып, күшли қоллар менен жағаға қарай сүйредди. Бул қууатлы қоллар Қурбан менен Никитинлердің қоллары еди.

Усы уақытта кеме де жағаға жақышлап қалған еди, қарсы тәрелтен атылған оқлар оның үстинен өтіп турды. Кемедеги қалған үш адам да кийимлерин шешініп, сууға тасламақшы болды.

Бирақ:

— Қыбыр етпен! Болмаса хәмменіз атыласыз!—деген дауыс оларды иркип таслады. Бул Сийнаның дауысы еди. Әне, усы буйрықты тастыйықлау үшін болса керек, жагадан үш мылтықтың бирден атылған сести еситилди: оқлар кемедегилердің тумсығының тусынан безилдеп өтіп кетти, олардың үшеуі бирден шала жансардай болып кемеге жығылды. Бул оқлар Сийнаның буйрығы менен Наташа, Наурыз хәм Нарбийбишлер тәрелпинен атылған оқлар еди.

Кеме дәрья қырағына келгенде ұймаға тийіп, тоқтап қалды, оннан ары бармады. Сийна, Наташа хәм Наурызлар ылайды кешіп, кемениң қасына жетіп барды. Олардың хәр биріндеги тапаншалары кемедегилерге қаратылған еди.

— Қолларыңызды көтеріп, былай шығын,—деп буйырды Сийна.

Бирақ сууға түсе сала қашыуды гөзлеп, хәмме кийимлерин шешіп таслаған олар қолларын жоқары көтере алмады, бир қолларын алдына, екншилерин артына паналап, уят жерлерин тасалап отырды.

Олар әне усы аұхалда кемеден шықты. Бул шерменделикті көріп, күлкиси қыстаған Сийна оларды қол көтеріуіге мәжбүрлемеди.

— Қәне; алдыма түсіндер,—деп, алдына салып айдан шықты.

Кемеші де Никитиннің бақлауы астында дәрья жағасында бир қолы менен алдын, екнши қолы менен артын паналап тур еди. Сийна Наташа хәм Наурызлар кемедегилерди де оның қасына әкеліп, қатарластырып қойды.

Бир шетте Жетим отыр еди. Нарбийбиш пенен Қурбан оның басын сийле менен таңды. Бул ауқалды көрген Сийна:

— Хау... Саған не болды?—деп Жетимнің қасына барды.

— Хеш нәрсе, кемешинің оғы басымның терисін сәл жалап өтіпти. Соны байлатып атырман,—деді Жетим.

— Бір емес, басының бір неше жерине оқ тийип, жарадар етіпти, бірақ мийге зақым етпегендіктен онша қауіпті емес,—деді Қурбан.

— Жарадар етсе де зәлели жоқ. Мен суудан шығып, аққан қан көзіме киргеннен кейін ғана жараланғандығымды сездим, буның зыянсыз екенлігін усыннан да билиу мүмкін. Бул іске бел байлағанымда жарадар боламан деп хасла ойламаған едим.

— Ис нәтижелі болғанлықтан, хәтте жараланғандыңды да сезбегенсең,—деді Жетимге Сийна.—Қахарман комсомолдың жақсы қасиеттері бул. Турдым ғайратыңа!

Ол Жетимнің жараларын байлап болған Қурбанға:

— Наташа менен бірге кемедегі затларды қырға алып шығыңдар Нарбийбиш пенен екеуіміз Жетимге жәрдемлесейік—деді де Жетимнің бір шетіректе тұрған киімлерін алып келип, алдына қойды:

— Хәл трусийінді шешіп, құрғақ киімлерінді кийіп ал,—деді де өзі путалықтың арасына кирип кетті.

Нарбийбиш Жетимнің киім-кеңшегін кийінуіне көмеклесті. Ол киімлерін кийініп боламан дегенше Сийна путалықтың арасынан әскерий сумкасын алып келді хәм оны Жетимнің көз алдында ашып, ишинен термос сыяқлы бір ыдыс, бір стакан хәм бір шийше шығарды.

Сийна шийшені ашып, стаканға екі қасықтай коньяк құйды, оның үстине стакан толғанынша ыссы кофе құйып, Жетимге ұсынды. Жетим коньяк аралас кофени ишти де денесі қызып, қууат пайда болды.

— Тағы бір стакан құй,—деді Жетим Сийнаға.

Сийна бір стакан коньяксыз, құры кофениң өзін құйып берді. Екинші стаканнан соң Жетим биротала шаққанласып кетіп:

— Тутқынларды тексеріп, сорау алыу керек!—деді Сийнаға.

— Сорау аламыз,—деді Сийна, бірақ сораудан бурын кемеден табылған нәрселерді тексеріп көриуіміз керек.

* * *

Кемеден алынып шығылған нәрселер: узынына оралған ауыр-ауыр екі орам нәрсе, екі ауыр ящик, ауыр нәрселер салынып толтырылған төрт шерім қалта, бір қушақ гөне пахта, жүзи қайтып, топыр болып қалған бір пышақ, бір мылтық, оққа толы қатар хәм усланғанлардың үсті басларынан ибарат еди.

Сийна дәслеп узынына оралған затларды аштырды. Олардың ишинен түрлі маркадағы тапаншалар шықты. Шерім қалталар болса мылтық пенен тапаншаның оқларына толы екен. Қалталардың биріндегі оқлардың астынан бир хат та шықты. Хатты Қурбан кісе фонаригинің жақтысында оқып, Сийнаға рус тилине аударып берді. Ол Ибрайымбек құрбасының атына жазылған екен, хаттың басында құраллардың дизими жазылған хәм хат төмендегі мазмунда дауам еттирилген еди:

«Хәзирше сизге миңа усы құраллар жиберілди, жақында тағы жибереміз. Сиз қатты қол болың, имканияты барынша қызыл әскерлер хәм қызыл партизанлар менен ашық сауашқа шықпаң. Жасау орныңызды тез-тез өзгертип турың, көбинесе тау төбелерінде түнеуге хәрекет етиң. Қолайлы пайыты келгенде дийханларды талаудан, өлтириуден тартынбаң, ауылларға от берің, улыума айтқанда.

— Миңе мынау мениң дәслепки хожайыным, әкемди өлтириуге буйырған хәм анамды бахытсызлыққа гириптар еткен Ийшанқул Мардан улы—деді.

— Миңе мынау әкемнің қандары—Шақул Субхан улы,—деді Жетим орта жастағы тутқынды көрсетіп.

— Ал мынаусы болса, хожайыным Ийшанқулбайдың баласы—Истам—деді Жетим, сақал-мурты жаңа тап беріп киятырған баланы көрсетіп:

Кемешини нұсқап:

— Миңе мынаусы мениң соңғы хожайыным—Ораз Оғезмуратзада. Бул пүткил өмирін пуллы қашқынларға хызмет етиу менен өткізген,—деді Жетим.

Хәр бир тутқынның өмир баянын Жетимнен еситкен шегарашылар күтә шад болды. Нарбийбиш болса шадланғаннан аяқ ойынға түсип кетти хәм Жетимнің қасына келип оның құлағына:

— Уәдеңнің мәүлеті де питти—деп сыбырлап,

— Уәдеме опа қыламан—деди Жетим Нарбийбиштин қолынан қысып...

Шегарашылар шадыхоррам болып атырғанда дәрья жақтан:

— Мына қашқынды сыртқа шығарыуға жәрдемлесің—деген дауыс еситилди. Хәмме дәрья жаққа қарады: суу ишиндегі үстине адам минген бир местин бауынан услаған қалпінде Наташа тур. Сийна жәрдемге жууырды хәм екеуи мести басқарыушыны суудан шығарып алып бандитлердин қасына әкелип қосты.

Оның кийимлери жергиликли хаяллардың үсти-басына усаған, беті орамал менен бүркелген, тек еки көзі ғана көринеди құлласы.

— Бул қашқын өзін танытпау үшін жақсы нықлап тауыпты,—деди Жетим.

— Бул қашқын өзін танытпау үшін жақсы нықлап тауыпты,—деди Жетим. Сондай етип ис апарып, тап халық бул өмирден безетуғын болсын. Колхоз бенен колхозшыларға хеш қандай рейим етпең. Хәзирги уақытта Совет хукиметиниң ауылдағы бирден-бир сүйениши колхоз бенен колхозшылар екенни хасла умытпаң...»

Хаттың изине мөр басып қол қойыудың орнына бир неше шәртли белгилер қойылған, оннан хеш нәрсени аилап болмайды.

Кемеден алып шығылған нәрселерди тексерип болғаннан кейин, Сийна сымсыз телефон арқалы тутқындар менен затларды алып кетиу үшін заставадан машина сорады, соннан соң тутқындардан сауал алыуға киришти.

Сийна тутқындардан өз атларын хәм әкесиниң атларын, қай жерден екенлигин, қандай жумыста ислейтуғынлықтарын, бул жаққа не мақсет пенен өткенликлерин, қай жерден кимге алып баратырғанлығын бирме-бир сорап шықты.

Сийна берген хәр бир сауалды Қурбан аударып дилмашлық етип турды. Бирақ тутқындар бир сауалға да жууап берместен, медицина музейине қойылған адам скелетлериндей болып ес-түссиз сылт етпестен сәрийип турды. Сораулар түрли формада бир неше мәртебе

тәкирарланса да олар илла деп аузын ашпастан тура берди. Таң ағара баслады, бирақ олардан хеш қандай жууап болмады.

Сауалдың нәтийжесин көпке созылып баратырғанынан зериккен Жетим, Нарбийбиштин тосқынлығына қарамастан, тергеуіге қатнасыу хәм тутқындардан бир жууап алыу мақсетинде орнынан турып, олардың қасына келди де тутқындарды жақты жерде көриуден-ақ:

— Болды болды, ис тамам! Сизлер сауал алып, әүере болып отырман. Булар жууап бермеген болса, булардың атынан мен жууап бермен,—деди.

Хәмме Жетимге жалт қарап, үнсиз турып қалды. Ол тутқындардың кексерегин көрсетип:

— Мен қашқын емеспен, мен мине мына адамның,—деди Ийшанқұлбайды көрсетип—қолынан қашып большевиклерди паналап келдим:

Жетим бул дауысты еситиуден:

— Ана, ұай анажаным! Сени де көретуғын күнлер бар скен ғой,—деп оның қушағына бойын таслады...

Усы уақытта арқа беттен ушып киятырған самолеттиң дауысы еситилди. Хәммениң дыққаты солай қарай ауды. Самолет төменлеп келип, олардың үстине бир дәсте қағаз шашып кетти. Сийна қағазлардың биреуин алып бәлент дауыс пенен оқыды. Онда төмендегилер жазылған еди.

«Бабатауға қашып барып, жасырынып жатырған Ибрайымбек қурбасы кеше Кәпирнехан дәрьясының бойында қызыл таяқшы әскерлер қолға түсирди».

Шегарашылардың қууанышлы қол шаппатлаулары хәм «Ура» ласқан сүренлери хәмме жақты қаппап кетти. Усы уақытқа шекем қапа болып жүрген Наташа да мөхрибан ағамның қандары усланыпты деп, шексиз қууанып кетти, оның Никитин менен ойнаған аяқ ойыны хәммениң дыққатын өзине тартты. Жетим де анасын ойынға алып шықты. Нарбийбиш ортаға шығуудан-ақ Жетим анасын қоя берип, оның менен бирге шыр-гүбелек айланды. Хәмме оларға қол шаппатлауда еди...

Тутқындар менен олжаларды алып кетиу үшін жүк автомашинасы да жетип келди...

Аспан менен сүйискен бәлент таулардың артынан көтерілип киятырған қуяш, өзиниң зер реңлес нурларын әтирапқа шаша баслады.

ҚОСЫМШАЛАР

1. Жазыушы өзіннің бұл мийнетин роман деп есап-лаған. Шығарма Тажикстан Совет Социалистлик Республикасының 10 жыллығына бағышланып жазылған. «Жетим» ең дәслеп 1940-жылы тәжик тилинде, 1957-хәм 1959-жыллары тәжик хәм рус тиллеринде басылған.

2. Арнаұлы ўәкил-Бухара Халық республикасы Орайлық Атқарыў комитетиниң баслығы Осман Хожаяев еди. Ол 1921-жылдың декабринде арнаұлы ўәкил сыпатында Душанбаға келген еди. Совет хукиметине қыянет еткен, баспашылар менен байланыс жасап Душанба гарнизонына қарсы шөлкемлестирилген топа-лаңға басшылық еткен еди.

Бухара Халық Республикасы эмирлик сапластырыл-ғаннан соң 1920-жылы шөлкемлестирилди. 1924-жылы 19-сентябрьде Бухара мийнеткешлериниң 5-қурылтайы бул республиканы Социалистлик Республика деп жә-риялады хәм 20-сентябрьде оның СССР составына қо-сылыуы ҳаққында қарар қабыл етти. 1924-жылы Орта Азиялық территориялық бөлиниўден соң Бухара Халық Социалистлик Республикасының жери жаңа қуралған Өзбекстан, Түркменстан хәм Тәжикстан республика-рының составына өтти.

3. Колесов ўақыясы-Түркстан халық комиссарлары Советиниң председатели Колесовтың атына байланыслы ўақыя. Колесов 1918-жылдың февраль айының ақырында өзиниң Қоқан хәм Самарқандтағы әскерий күшлерин Қоқанға әкелип, 2-март күни жадидлер менен бирле-сип эмир хукиметин тас-талқан етиў мақсетинде Буха-раға хужим жасады. Бирақ жадид басшыларының қыянети салдарынан бул хужим жеңилис пенен тамам-ланды.

4. Бухара эмири Колесов пенен питим шәртин жаса-сар алдында күйикмазардан Зирабулаққа шекемги, Мурғақтан Чорджоўға Эмирбадтан тап Шаҳрисабз хәм Термезге шекемги темир жолларды бузып, хәмме жақ-тан Колесовтың байланысын үзип таслаған еди.

Нәтийжеде Колесов темир жолды қайта қурып, Самарқандқа қайтыўға мәжбүр болды.

5. Қурбасы—тийкаргы мәниси «әскерий ўәзир» менен ала баспашылардың басшылары өзлерин солай атаған.

Аударған Ш. Сейтов
Редакторы Г. Тлеженова
Художинги К. Нажимов
Худ. редакторы А. Әметов
Тех редакторы Г. Жолмурзина
Корректор З. Паліаниязова

ИБ 3763

Теріуге берілген уақты 19. IV 90. Бастыра рұхсат
етілген уақты 26. VII. 90. Қағаз форматы
84x108 1/32. Типографиялық қағаз № 2. Әдебий
гарнитура. Кегль 10. Жоғарғы баспа усылында
басылды. Көлеми 4,375 баспа табақ, 7,35 шөртли
баспа табақ, 7,37 есап баспа табақ. Тиражы 10000.
Заказы 390. Бақасы 25 т.

«Билим» баспасы, 742000 Нөкис қаласы
Калинин, көшеси, 62

ҚҚАССР Баспа, полиграфия хәм китап сауда
ислери бойынша мәмлекетиниң «Правда» газетасының
50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты.
742000 Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.